

ΠΕΤΡΑΓΜΕΝΑ
Ι' ΔΙΕΘΝΟΥΣ ΚΡΗΤΟΛΟΓΙΚΟΥ ΣΥΝΕΔΡΙΟΥ

(ΧΑΝΙΑ, 1-8 ΟΚΤΩΒΡΙΟΥ 2006)

ΤΟΜΟΣ Α

ΠΑΝΗΓΥΡΙΚΕΣ ΣΥΝΕΔΡΙΕΣ –
ΟΛΟΜΕΛΕΙΕΣ – ΣΤΡΟΓΓΥΛΕΣ ΤΡΑΠΕΖΕΣ

ΟΙ ΔΙΟΡΓΑΝΩΤΕΣ ΚΑΙ ΤΟ ΠΡΟΓΡΑΜΜΑ
ΤΟΥ ΣΥΝΕΔΡΙΟΥ

—ΑΝΑΤΥΠΟ—

ΦΙΛΟΛΟΓΙΚΟΣ ΣΥΛΛΟΓΟΣ «Ο ΧΡΥΣΟΣΤΟΜΟΣ»

ΧΑΝΙΑ 2011

Επιμέλεια τόμου : Ερατοσθένης Γ. Καψωμένος,
Μαρία Ανδρεαδάκη-Βλαζάκη, Μιχάλης Ανδριανάκης
(*ekapsome@yahoo.gr, mvlazaki@otenet.gr, mixandrian@hotmail.com*)

Διορθώσεις, σελιδοποίηση και τυπογραφική φροντίδα :
Κωστής Ψυχογιός (*pezanos@otenet.gr*)

Εκτύπωση & βιβλιοδεσία: «Τυποκρέτα» – Γ. Καζανάκης Δ/χοι Α.Β.Ε.
Βι.Πε. Ηρακλείου Κρήτης (*info@kazanakis.gr*)

Η έκδοση πραγματοποιείται με την υποστήριξη του Υπουργείου
Παιδείας και Θρησκευμάτων, Πολιτισμού και Αθλητισμού
(*www.culture.gr/*)

Την ευθύνη της έκδοσης έχει το Δ.Σ. του «Χρυσοστόμου»:
Αντώνης Πετρουλάκης (πρόεδρος), Κώστας Μαυρακάκης (αντιπρόεδρος),
Βαγγέλης Μπούρμπος (γραμματέας), Χαράλαμπος Σκριβλιωτάκης (ταμίας),
Πάννης Κουκλάκης, Αικατερίνη Μανιά, Κωνσταντίνος Β. Πρώμος (μέλη).

ISBN (vol.) : 978-960-9558-02-0

ISBN (set) : 978-960-8648-02-9

© 2011 ΦΙΛΟΛΟΓΙΚΟΣ ΣΥΛΛΟΓΟΣ «Ο ΧΡΥΣΟΣΤΟΜΟΣ»

ΕΤΟΣ ΙΔΡΥΣΕΩΣ 1899

Χάληδων 83, 731 31 Χανιά Κρήτης. Τηλ. & fax : 28210-53879
www.chrysostomos-chania.gr/ E-mail: chrysostomos@otenet.gr

Το «παλίμψηστον» της αρχαίας Κυδωνίας

«Μίνω μὲν οὖν πρεσβύτατον ὄντα βασιλεῦσαι τῆς νήσου,
καὶ κτίσαι πόλεις οὐκ ὀλίγας ἐν αὐτῇ, τούτων δ' ἐπιφα-
νεστάτας τρεῖς, Κνωσόν...Φαιστόν...Κυδωνίαν δ' ἐν τοῖς
πρὸς ἑσπέραν {κεκλιμένοις} τόποις κατ' ἀντικρὺ τῆς Πελο-
ποννήσου.» (Διόδωρος Σικελιώτης V, 78.2)

«πόλεις δ' εἰσὶν ἐν τῇ Κρήτῃ πλείους μὲν, μέγιστα δὲ
καὶ ἐπιφανέσταται τρεῖς, Κνωσσὸς Γόρτυνα Κυδωνία.»
(Στράβων X, 4.7)

ΣΥΜΦΩΝΑ με τους παραπάνω αρχαίους συγγραφείς καθώς και με άλλες αναφορές της αρχαίας ελληνικής γραμματείας, η Κυδωνία της δυτικής Κρήτης συγκαταλέγεται στις τρεις σπουδαιότερες πόλεις του νησιού. Συχνή είναι και η μνεία του κλειστού λιμανιού της (Σκύλαξ ο Καριανδεύς, *Περίπλους*, XLVII· Ανωνύμου, *Σταδισμός*, ἢτοι *Περίπλους της μεγάλης θαλάσσης*, 343). Η πρώτη γνωστή γραπτή αναφορά του ονόματος της Κυδωνίας απαντάται σε πήλινες πινακίδες της Γραμμικής Β' γραφής του 14^{ου} αι. π.Χ. της Κνωσού, σε μια πρώιμη συλλαβική μορφή ως *ku-do-ni-ja*. Τούτο σημαίνει ότι η Κυδωνία ήταν γνωστή ως πόλη από τα μινωικά χρόνια, όπως εξάλλου υποδηλώνει η σύνδεσή της με τον Μίνωα ως ιδρυτή.

* Γενική Διευθύντρια Αρχαιοτήτων και Πολιτιστικής Κληρονομιάς του ΥΠΙΑΙΘΠΑ.
Διεύθυνση: Μπουμπουλίνας 20-22, 106 78 Αθήνα. E-mail: mvlazaki@otenet.gr

Τον τίτλο του ιδρυτή της πόλης διεκδικεί και ο τοπικός ήρωας Κύδων. Κατά τον περιηγητή Πausανία (*Αρκαδικά*, LIII, 4), ο Κύδων ήταν γιος του Αρκάδα Τεγεάτη. Μαζί με τους αδελφούς του Αρχήδιο και Γόρτυνα ήλθαν στην Κρήτη, όπου ίδρυσαν την Κυδωνία, τη Γόρτυνα και την Κάτρη. Αξίζει, επίσης, να σημειωθεί ότι με την ονομασία Ιάρδανος παρουσιάζεται στον Όμηρο, εκτός από τον γνωστό ποταμό της Κυδωνίας (*ἤχι Κύδωνες ἔναιον Ἰαρδάνου ἀμφὶ ῥέεθρα*: γ 292), και ποταμός της Αρκαδίας (...*Πύλιοί τε καὶ Ἀρκάδες ἐγχεσίμωροι/ Φειᾶς πὰρ τείχεσσιν Ἰαρδάνου ἀμφὶ ῥέεθρα*: Η 134-135). Ο επικός ποιητής μνημονεύει και αλλού τους κατοίκους της, τους Κύδωνες, στο γνωστό εδάφιο (τ 175-177), όπου κάνει λόγο για τους κατοίκους της Κρήτης γενικά: «...ἐν μὲν Ἀχαιοί,/ ἐν δ' Ἐτεόκρητες μεγαλήτορες, ἐν δὲ Κύδωνες/ Δωριέες τε τριχάϊκες δίοι τε Πελασγοί». Ο Στράβων (X, 475) σχολιάζοντας την παραπάνω ρήση, θεωρεί τους Κύδωνες αυτόχθονες στο νησί: «τοὺς μὲν οὖν Ἐτεόκρητας καὶ τοὺς Κύδωνας αὐτόχθονας ὑπάρξαι εἰκός, τοὺς δὲ λοιποὺς ἐπήλυδας».

Η Κυδωνία των ιστορικών χρόνων σχετίζεται και με τη δεύτερη κάθοδο των Δωριέων στην Κρήτη και τον Αργεῖο Αλθαιμένη (Κόνων, *Διηγ.* 47-49), ο οποίος κατέλαβε την Κυδωνία ακολουθώντας χρησμό του μαντείου των Δελφών να πλεύσει προς Δία και Ἴλιον (δηλ. προς την Κρήτη και τη Ρόδο).

Στα χρόνια των μετακινήσεων, η θέση του λιμανιού της Κυδωνίας αποτελούσε πάντα χώρο κατάλληλο για αποίκιση, όπως διαπιστώνεται από την εγκατάσταση Σαμίων, που το 524 π.Χ. εξορίστηκαν από τον τύραννο Πολυκράτη (Ηρόδ. III, 59.1). Κατά τον Ηρόδοτο πάλι (III, 59.3) μετά από πέντε χρόνια, οι Σάμιοι εκδιώχθηκαν από τους Κυδωνιάτες με τη βοήθεια των Αιγινήτων, με τους οποίους είχαν παλαιούς δεσμούς. Εκτός από τους παλαιούς αυτούς δεσμούς που σχετίζονται με τον μύθο της Αφαίας και ίσως ανάγονται σε πρώιμο αποικισμό της Αίγινας από Κρήτες της Κυδωνίας, ασφαλώς εμπορικοί, οικονομικοί, ακόμη και δημογραφικοί λόγοι έσπρωξαν τους Δωριείς Αιγινήτες να βοηθήσουν στην εκδίωξη των Ιώνων Σαμίων, οι οποίοι με πειρατείες έπλητταν το εμπόριο των πρώτων, και να αποικίσουν την περιοχή. Για τις εμπορικές δραστη-

ριότητες της Αίγινας στη Βόρεια Αφρική, το λιμάνι της Κυδωνίας αποτελούσε ιδανικό σταθμό, ειδικά όσον αφορά στο ταξίδι προς τη Ναύκρατη. Αλλά και η νομισματοκοπία της πόλης ακολούθησε το αιγινητικό σύστημα. Λόγω της πολιτικής και οικονομικής σύνδεσής της με την Αίγινα, η Κυδωνία πρωτοστάτησε στην εισαγωγή του νομίσματος στην Κρήτη στο β' μισό του 6^{ου} αι. π.Χ. Παράλληλα με την κυκλοφορία στην πόλη του επίσημου αιγινητικού νομίσματος, από το β' τέταρτο του 5^{ου} αι., η Κυδωνία προχώρησε σε πρώτες κοπές με αργυρά ψευδο-αιγινητικά ημίδραχμα. Το ψευδο-αιγινητικό νόμισμα χρησιμοποιείται στην πόλη έως τις αρχές του 2^{ου} αι. π.Χ. (Εικ. 1).

Αργότερα, το 429 π.Χ., στην αρχή του Πελοποννησιακού πολέμου, η Κυδωνία πολιορκήθηκε ανεπιτυχώς από τους γείτονες Πολιχνίτες με τη βοήθεια στόλου των Αθηναίων, μετά από πρόσκληση της Γόρτυνας, η οποία έδειξε τότε την πρώτη της προσπάθεια επεκτατικής πολιτικής σε άλλες κρητικές πόλεις.

Νέα αποτυχημένη πολιορκία της πόλης μνημονεύεται το έτος 343 π.Χ. από τους Φωκείς αυτή τη φορά, μετά την ήττα των τελευταίων από τον Αρχίδαμο της Σπάρτης στον πόλεμο κατά της Λύττου, όπου είχαν προσκληθεί από τους Κνωσίους. Κατά τον Πausανία, ο λόγος της πολιορκίας ήταν η άρνηση της πλούσιας πόλης των Κυδωνιτών να δώσει χρήματα στον Φάλαικο, προφανώς για να θρέψει το στράτευμά του.

Τον 4^ο αι. π.Χ. εμφανίστηκαν και οι πρώτοι αυτόνομοι νομισματικοί τύποι με απεικόνιση κεφαλής Δικτύνης στον εμπροσθότυπο και του ήρωα Κύδωνα ως γυμνού τοξότη, μαζί με την επιγραφή ΚΥΔΩΝ στον οπισθότυπο (Εικ. 1). Σε μεταγενέστερες κοπές ο τοξότης συνοδεύεται από κυνηγόσκυλο (*κρητικό ιχνηλάτη*).

Στην ελληνιστική εποχή, το όνομα της Κυδωνίας αναφέρεται συχνά στις εμφύλιες διαμάχες μεταξύ των κρητικών πόλεων, πολλές φορές με την ανάμειξη ξένων δυνάμεων. Κατά τον Στράβωνα (*Γεωγρ.* X, 478), η συμμετοχή της Κυδωνίας σε μία από τις αντίπαλες μεταξύ τους συμμαχίες της Κνωσού ή της Γόρτυνας ήταν καθοριστικής σημασίας.

Εικ. 1 : Νομίσματα της Κυδωνίας: πάνω αριστερά, τρία ψευδο-αιγινητικά αργυρά ημίδραχμα του 5^{ου} και του 4^{ου} αι. π.Χ. (στα δύο πρώτα εικονίζεται η χερσαία χελώνα και στο τρίτο στη σειρά και παλαιότερο η θαλάσσια *careta-careta*. Στο έγκοιλο τετράγωνο του οπισθότυπου ίσως να υπονοείται και προσπάθεια απόδοσης του ακροφωνικού του εθνικού της Κυδωνίας γράμματος Κ.). Κάτω αριστερά και στο κέντρο, δύο αργυροί στατήρες των αρχών του 3^{ου} αι. π.Χ. με κεφαλή Δικτύνης στον εμπροσθότυπο και τον ήρωα Κύδωνα ως γυμνό τοξότη στον οπισθότυπο μαζί με την επιγραφή ΚΥΔΩΝ. Στον εμπροσθότυπο του μεσαίου στατήρος, το όνομα του χαρακτή με μικροσκοπικά γράμματα: *Νεύαντος επόει*. Στο δεξιό άκρο, αργυρός στατήρ του α' μισού του 2^{ου} αι. π.Χ. με κεφαλή νεαρού Διονύσου (*Κισσός*) στον εμπροσθότυπο και σκηνή βρέφους να θηλάζει σκύλα στον οπισθότυπο, μαζί με τη συνοδευτική λέξη ΚΥΔΩΝ.

Κατά τη διάρκεια του Λυττίου πολέμου (221-219 π.Χ.), της δραματικότερης περιόδου της ελληνιστικής Κρήτης, η Κυδωνία, ως σύμμαχος της Κνωσού, πολιορκήθηκε επιτυχώς το 220 π.Χ. από τις ενωμένες δυνάμεις της Πολυρρηνίας, της Λάμπας, της Κεραίας, των Ορείων και των Αρκάδων με τη σύμπραξη 700 Αχαιών, Ιλλυριών και Φωκέων, που απέστειλε ο Φίλιππος Ε'. Στην περίοδο αυτή ίσως

συνήφθη συμμαχία μεταξύ Κυδωνίας και Απτέρας, όπως αναγράφεται σε επιγραφή της Απτέρας (αρ. Μ. Χανίων Ε81). Η συμμαχία όμως αυτή μπορεί να αναφέρεται και στο α' τέταρτο του 3^{ου} αι. π.Χ., όταν η Σπάρτη είχε αναπτύξει διπλωματική δραστηριότητα στη δυτική Κρήτη.

ΣθENAΡΗ υπήρξε η αντίσταση της πόλης στις κατά καιρούς απαιτήσεις της Ρώμης. Το 71 π.Χ., το κρητικό ναυτικό, με επικεφαλής τον στρατηγό Λασθένη, νίκησε σε ναυμαχία το ρωμαϊκό στόλο στα ανοιχτά της Κυδωνίας και ο ρωμαίος διοικητής Μάρκος Αντώνιος υποχρεώθηκε να υπογράψει ταπεινωτική συνθήκη. Όμως στο τέλος, το 69 π.Χ., η πόλη καταλήφθηκε από τις τρεις λεγεώνες του Κοϊντού Καικιλίου Μετέλλου (του επονομασθέντος «Κρητικού») παρά την αντίσταση των στρατηγών Λασθένη και Πανάρη. Το 30 π.Χ. ο Οκταβιανός της χορήγησε ειδικά προνόμια, καθιστώντας την ανεξάρτητη κατά τους ρωμαϊκούς αιώνες, οπότε παρουσίασε μεγάλη άνθηση.

Η επικράτεια της πόλης έφτανε έως τη χερσόνησο Σπάθα στα δυτικά, όπου ίδρυσε και είχε τον έλεγχο του Δικτυνναίου ιερού για μεγάλο χρονικό διάστημα, τη χερσόνησο του Ακρωτηρίου στα ανατολικά και τις υπώρειες των Λευκών Ορέων και την Απτέρα στα νότια.

Η θέση τόσο της μινωικής όσο και της κλασικής Κυδωνίας ταυτίζεται από τους περισσότερους ερευνητές με τη σύγχρονη πόλη των Χανίων. Τα αποτελέσματα των ανασκαφικών ερευνών, που έχουν πληθύνει τα τελευταία χρόνια, κυρίως λόγω εκτεταμένων δημοτικών έργων, ενισχύουν κάθε μέρα αυτή την άποψη, καθόσον έρχεται στο φως η σημαντικότερη πόλη της δυτικής Κρήτης τόσο των προϊστορικών όσο και των ιστορικών χρόνων, αυτό που, σύμφωνα με τις γραπτές πηγές, υπήρξε η Κυδωνία.

Με κύριο βοήθημα αυτές τις πολυπληθείς πρόσφατες αρχαιολογικές μαρτυρίες ξεκινά το ξετύλιγμα ενός άλλου μίτου της Αριάδνης, αρχίζει η ανάγνωση ενός «παλιμψήστου», το οποίο αναφέρεται σε αλληπάλληλα επίπεδα, σε πολλαπλές εποχές, σε διαφορετικούς καιρούς και ανθρώπους και που αποτελεί μακρινή αλλά άμεση σύνδεση με το παρόν και το μέλλον αυτού του τόπου.

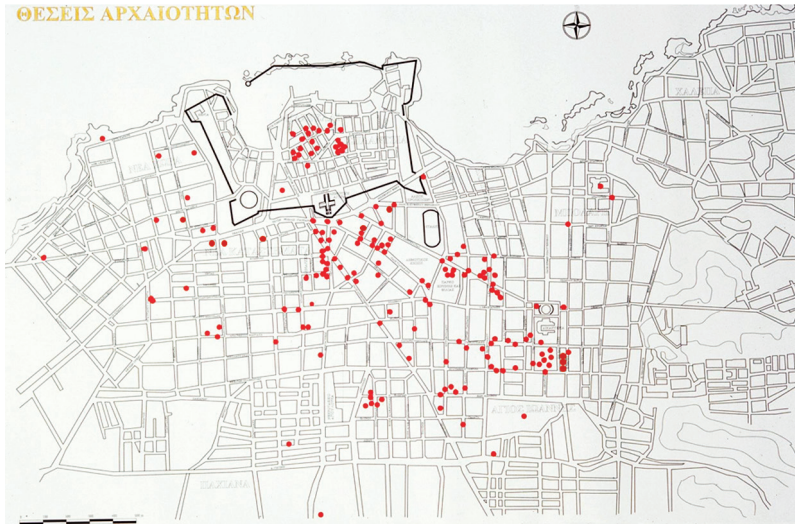
Μινωική εποχή (Εικ. 2)

Η ήπια και ευνοημένη γεωμορφολογία του τόπου, ο οποίος καταλαμβάνεται από τη σύγχρονη πόλη των Χανίων, πρόσφερε πάντοτε όλες τις προϋποθέσεις για την ανάπτυξη ενός δυναμικού κέντρου, μιας σημαντικής πόλης. Ο εκτεταμένος, εύφορος, προσχωσιγενής κάμπος που την περιβάλλει, την προμήθευε κατά το παρελθόν με πλήθος γεωργικών ειδών. Από το ορεινό συγκρότημα νοτιότερα κατέφθαναν εξαιρετικά αρωματικά φυτά, φαρμακευτικά βότανα, κτηνοτροφικά προϊόντα και ξυλεία, ενώ η θάλασσα στα βόρεια εξασφάλιζε τη δυνατότητα ανάπτυξης πλούσιας αλιείας και αξιόλογου διαμετακομιστικού εμπορίου. Άφθονο έρεε το νερό στον ποταμό Κλαδισό, στο δυτικό άκρο της πόλης, μέχρι το έτος 1860.

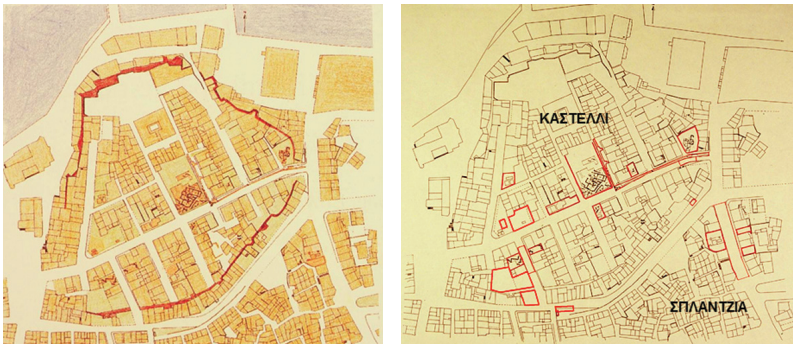
Τα αρχαιότερα ίχνη μας οδηγούν στα νοτιοανατολικά της πόλης, κοντά στο Δημόσιο Ψυχιατρείο. Εκεί, ένα μικρό σπήλαιο σηματοδοτεί την παλαιότερη μαρτυρία ανθρώπινης δραστηριότητας στην περιοχή, ήδη από τη μέση νεολιθική περίοδο (περίπου 5000 π.Χ.). Πήλινα αγγεία, λίθινα και οστέινα εργαλεία, πήλινη χάντρα, κογχύλια και οστά ζώων υποδηλώνουν ότι η εύφορη πεδιάδα των Χανίων διαλέχθηκε από τον νεολιθικό άνθρωπο ως μία πολύ κατάλληλη για διαβίωση περιοχή.

Ο χαμηλός λόφος του Καστελιού, σε δεσπόζουσα θέση σε σχέση με το φυσικό λιμάνι και τον χανιώτικο κάμπο, επιλέχθηκε ως το πιο πρόσφορο σημείο για την εγκαθίδρυση του πρώτου οργανωμένου μινωικού οικιστικού πυρήνα (Εικ. 3). Σε όλα τα χρόνια που ακολούθησαν, ο ίδιος λόφος παρέμενε πάντα το κέντρο και η αφετηρία της ζωής του οικισμού. Στην κλασική εποχή προστατεύθηκε με τείχος που αργότερα ανακατασκευάστηκε.

Η συστηματική έρευνα στο Καστέλι ξεκίνησε το 1964 από τον Γιάννη Τζεδάκι, όταν ο Δήμος Χανίων προχώρησε σε εργασίες διαμόρφωσης της πλατείας Αγίας Αικατερίνης, οι οποίες έφεραν στην επιφάνεια πλήθος μινωικής κεραμικής. Σήμερα, η ίδια ανασκαφή συνεχίζεται σε συνεργασία με το Σουηδικό Αρχαιολογικό Ινστι-

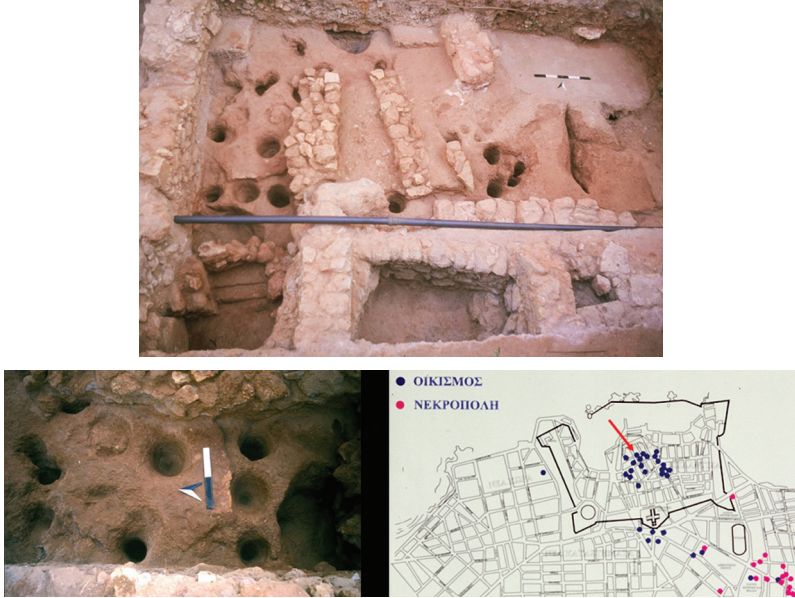

Εικ. 2 : Τοπογραφικό της πόλης των Χανίων με θέσεις προϊστορικών αρχαιοτήτων (4η χιλιετία – 1200 π.Χ.)

Εικ. 3 : Τοπογραφικό του λόφου του Καστελιού με τα ανασκαπτόμενα σημεία

τούτο και το Ινστιτούτο της Δανίας, ενώ η έρευνα μόνο της ελληνικής πλευράς, από την υπογράφουσα, έχει επεκταθεί σε άλλα ελεύθερα οικοπέδα του λόφου.

Εικ. 4 : Λόφος Καστελιού. Νότια του κτηρίου της 5^{ης} Μεραρχίας, 2003.
Κυλινδρικά ορύγματα στο βράχο

Σημαντικές μαρτυρίες για την πρώτη ανθρώπινη παρουσία στον λόφο του Καστελιού ήλθαν στο φως το έτος 2003, κατά τη διάρκεια σωστικής ανασκαφής στο κατάστρωμα της παρόδου, ακριβώς στα νότια του κτηρίου της 5^{ης} Μεραρχίας, στην κορυφή του λόφου. Πρόκειται για την παρουσία πολλών κυλινδρικών ορυγμάτων, στενών και συχνά μεγάλου βάρους, τα οποία είχαν λαξευτεί στο μαλακό βράχο, πριν από την οικοδόμηση των πρώτων κατοικιών κατά την πρωτομινωική Ι φάση (Εικ. 4). Το εύρημα ίσως έχει σχέση με πασσαλόπηκτα κτίσματα, όπως καλύβες, που δε συνδέονται αποκλειστικά με ποτάμια και λίμνες αλλά παρατηρούνται και σε λόφους.

Η πυκνότητα και η φροντισμένη κατασκευή των οικοδομικών λειψάνων της προανακτορικής περιόδου που έχουν αποκαλυφθεί στο Καστέλι και τη Σπλάντζια, καθώς και η ποιότητα των αντίστοιχων κεραμικών προϊόντων, αρκούν για να δείξουν τη σπουδαιότητα

Εικ. 5 : Καστέλι. Πλατεία Αγ. Αικατερίνης. Αριστερά, δάπεδο από άργιλο με βυθισμένη εστία. Δεξιά, πάνω οστέινο πλακίδιο και κάτω τριποδική χύτρα με εγχάρακτη κόσμηση από το σπήλαιο Πλατυβόλας Κεραμειών

και την ευμάρεια του οικισμού ήδη από την ίδρυσή του: τοίχοι επιχρισμένοι με βαθύ κόκκινο κονίαμα, δάπεδα κατασκευασμένα από παχιά στρώση αργίλου, εστίες βυθισμένες με ιδιαίτερη προσοχή μέσα στα δάπεδα και πήλινα αγγεία του τοπικού εργαστηρίου που διακρίνονται για την προσεγμένη κατασκευή τους και την προτίμηση σε εγχάρακτη κόσμηση. Εισαγωγές και απομιμήσεις τονίζουν σχέσεις του οικισμού με την Κνωσό, την Πελοπόννησο και τις Κυκλάδες, ή και ακόμη μακρύτερα, όπως υποδηλώνει το μοναδικό οστέινο πλακίδιο (διαστάσεων 6,5x5,3 εκ.), με εγχάρακτη διακόσμηση σε έξι διάχωρα και το οποίο ίσως μπορεί να ερμηνευτεί ως πόνι παιχνιδιού (Εικ. 5). Βρέθηκε σε στρώμα της πρωτομινωικής III φάσης.

Γύρω στο 2000 π.Χ., ένα κλίμα γενικευμένης ευημερίας ώθησε τους Μινωίτες στην ίδρυση των πρώτων ανακτόρων, ικανοποιώντας τις ίδιες με τους γείτονες ανάγκες. Η πρόδηλη δημογραφική

αύξηση προς το τέλος των προανακτορικών χρόνων, που συνδέεται με μία μεγαλύτερη ανάπτυξη της τοπικής οικονομίας και οδηγεί πιθανότατα μέχρι τον αποικισμό των κοντινών Κυθήρων, δικαιολογεί τη μετατροπή και του οικισμού των Χανίων σε ανακτορικό κέντρο, κατά το παράδειγμα της υπόλοιπης Κρήτης. Η ομοιότητα μεταξύ της ΠΜ ΙΙΙ/ ΥΜ ΙΑ κεραμικής του Καστελιού με αυτήν από το Καστρί Κυθήρων (όπως τα κύπελλα με ιδιάζουσα πρωτοτραχωτή και εγχάρκτη διακόσμηση) είναι χαρακτηριστικό στοιχείο αυτής της στενής σχέσης (Εικ. 6).

Τα ανασκαφικά ευρήματα των Χανίων, που αντιστοιχούν στην παλαιοανακτορική περίοδο, είναι περιορισμένα σε αναλογία με των άλλων μινωικών περιόδων. Τούτο οφείλεται σε μεγάλο βαθμό στην ισχυρή θεμελίωση των κτισμάτων των επόμενων αιώνων, που ιδρύθηκαν πάνω στα αμέσως παλαιότερα οικοδομήματα, ισοπεδώνοντάς τα. Παρά ταύτα, τα στοιχεία είναι αρκετά για να δείξουν ότι ο οικισμός βρισκόταν σε άνθηση. Εντελώς αιφνίδια, γύρω στο 1700 π.Χ., ένα τρομερό συμβάν είναι η αιτία για την καταστροφή των κέντρων της Κρήτης. Δεν έχει εξακριβωθεί αν αυτό σχετίζεται με τους σεισμούς που συχνά σηματοδεύουν την ιστορία του νησιού ή με εσωτερικές ταραχές. Ο οικισμός των Χανίων δεν αποφεύγει το γενικό πλήγμα. Με την είσοδό του στη νεοανακτορική περίοδο (1700-1450 π.Χ.), παρατηρούνται έντονες προσπάθειες ανοικοδόμησης, σύμφωνα με ένα διαφορετικό αρχιτεκτονικό και πολεοδομικό πρόγραμμα που καθορίζει τη νέα εποχή. Και ενώ τα ανασκαφικά δεδομένα μαρτυρούν για τα προανακτορικά χρόνια εκτεταμένη δορυφορική κατοίκηση σε απόσταση από τον λόφο του Καστελιού και τα όρια της σημερινής Παλαιάς Πόλης των Χανίων, στην παλαιοανακτορική και τη νεοανακτορική εποχή η κατοίκηση περιορίζεται αυστηρά στο Καστέλι και τη Σπλάντζια. Η αλλαγή αυτή ίσως σχετίζεται με τη σύνδεσή του με ένα ανακτορικό συγκρότημα.

Η νεοανακτορική περίοδος (1700-1450), όπως και η επόμενη μυκηναϊκή (1450-1200) είναι έως σήμερα, από ανασκαφικής και ιστορικής πλευράς, οι πιο γνωστές σελίδες της πόλης των Χανίων. Η νεοανακτορική εγκατάσταση κατατάσσεται, πιθανότατα, στα

Εικ. 6 : Καστέλι και Σπλάντζια Χανίων.
Προανακτορική και νεοανακτορική κεραμική

Εικ. 7 : Λόφος Καστελιού. Οικόπεδο Βακαλουνάκη (οδός Κατρέ 10), 1973. Πήλινες πινακίδες Γραμμικής Α΄ γραφής (περ. 1450 π.Χ.)

ανακτορικά κέντρα, με βάση το μεγάλο αριθμό πήλινων πινακίδων της Γραμμικής Α΄ γραφής (Εικ. 7) και σφραγισμάτων (Εικ. 8) που έχει έλθει στο φως (99 πινακίδες, 122 δισκία και 28 πρισματικά σφραγίσματα με συλλαβογράμματα και ιδεογράμματα). Το γεγονός αυτό φανερώνει συγκεντρωτική εξουσία και γραφειοκρατική οργάνωση. Τα Χανιά καταλαμβάνουν, σήμερα, τη δεύτερη θέση ανάμεσα στα μινωικά κέντρα, όσον αφορά στον αριθμό των παραπάνω πινακίδων, και την πρώτη, όσον αφορά στα πήλινα δισκία. Τα ιδεογράμματα που διαβάζονται στις πινακίδες και τα σφραγίσματα συχνά αναφέρονται σε προϊόντα, όπως λάδι, κρασί, σύκα, αλεύρι, σε ζώα, όπως αίγες, αγελάδες, χοίρους, καθώς και σε ανθρώπους.

Αλλά και τα πολύ σημαντικά οικοδομήματα που αποκαλύπτονται τα τελευταία χρόνια δηλώνουν την ύπαρξη προσεγγμένου πολεοδομικού σχεδίου, μέσα στο οποίο εντάσσεται ένα τουλάχιστον αξιόλογο ιερό. Η εγκατάσταση δέχτηκε ισχυρό πλήγμα από τη μεγάλη πυρκαγιά του 1450 π.Χ., την ίδια στιγμή που καταστράφηκαν και τα υπόλοιπα κρητικά κέντρα εκτός του ανακτόρου της Κνωσού. Η παχιά επίχωση που κάλυψε και σφράγισε τα ερείπια, ταυτόχρονα τα

Εικ. 8 : Καστέλι. Οικόπεδο Βακαλουνάκη. Πήλινα σφραγίσματα με εικόνες ανθρώπων και ζώων, πήλινα δισκία και πήλινο πολυεδρικό σφράγισμα με ιδεογράμματα της Γραμμικής Α' γραφής (περ. 1450 π.Χ.)

διέσωσε, με αποτέλεσμα να διατηρηθούν πολύ περισσότερα στοιχεία από όσα κατά τις προηγούμενες φάσεις.

Μέσα σε κλίμα πλήρους αστικοποίησης, η αρχιτεκτονική της περιόδου χαρακτηρίζεται από διάφορες καινοτομίες που αρχικά χρησιμοποιήθηκαν στα ανάκτορα αλλά γρήγορα εφαρμόστηκαν και στις επαύλεις και τις εύπορες οικίες γύρω από αυτά. Στην πλατεία της Αγίας Αικατερίνης οι ελληνοσουηδικές ανασκαφές έχουν φέρει στο φως ολόκληρη την κάτοψη ενός κτηρίου και τμήματα τριών άλλων σε μία έκταση 600 τ.μ. και σε βάθος 2 μ. (Εικ. 9-10). Το πρώτο κτήριο, καλυπτόμενης επιφάνειας 212 τ.μ., είχε δεύτερο όροφο και 14 δωμάτια στο ισόγειο (Εικ. 11). Περιελάμβανε πολύθυρη αίθουσα, φωταγωγό, μαγειρείο, αποθήκες, διπλό κλιμακοστάσιο. Στο κέντρο του μαγειρείου διασώθηκε πήλινη εστία, κοντά στην οποία είχε τοποθετηθεί αργαλειός.

Εικ. 9-10 : Καστέλι. Πλατεία Αγ. Αικατερίνης. Κάτοψη (σχεδίαση: E. Hallager) και γενική άποψη της ελληνοσουλδικής ανασκαφής

Κάτω από τις πλάκες των στενών δρόμων, αγωγοί συγκέντρωναν τα όμβρια από τις στέγες και τους φωταγωγούς των κτηρίων και απομάκρυναν τα ακάθαρτα, μέσα από ένα σύστημα μικρότερων, διακλαδούμενων, οριζόντιων και κατακόρυφων αγωγών. Ανασκαφική τομή στην οδό Σήφακα, στα νότια του λόφου, έφερε στο φως, το 2006, ένα αγωγό λυμάτων, ακριβώς κάτω από τα αλλεπάλληλα δάπεδα αρχαίας οδού, που από την περιοχή της Δασκαλογιάννη οδηγούσε τα λύματα προς τη θάλασσα, στα δυτικά (Εικ. 12).

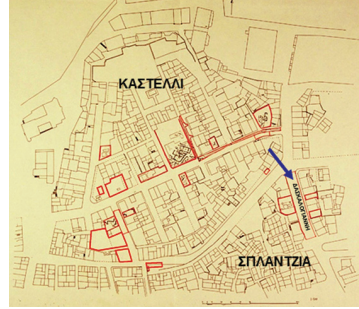
Κατά το 1997, με τις ανασκαφές στην κεντρική οδό Δασκαλογιάννη, στη συνοικία της Σπλάντζιας, διαπιστώθηκε ότι στην πεδινή αυτή τοποθεσία στα νοτιοανατολικά του λόφου του Καστελιού, είχε ανεγερθεί στα νεοανακτορικά χρόνια (1600 π.Χ.) το σημαντικότερο μέχρι σήμερα κτηριακό συγκρότημα του μινωικού οικισμού, βαριά τραυματισμένο από τις εκτεταμένες εκσκαφές για την απόκτηση

Εικ. 11 : Καστέλι. Πλατεία Αγ. Αικατερίνης. Ελληνοσουηδική ανασκαφή. Νεοανακτορικό κτήριο I (1450 π.Χ.). Κεραμική της νεοανακτορικής περιόδου (ΥΜ Ιβ). Πάνω αριστερά, πήλινα βάρη αργαλειού, κατά χώραν

Εικ. 12 : Παλαιά πόλη Χανίων. Οδός Σήφακα 2006. Αγωγός λυμάτων των νεοανακτορικών χρόνων (περ. 1600 – 1450 π.Χ.)

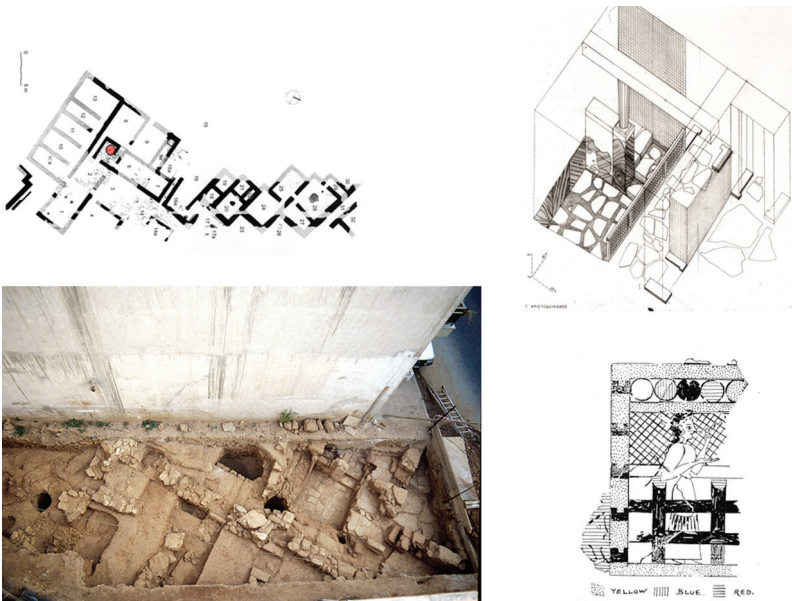
Εικ. 13 : Σπιλάντζια. Οδός Δασκαλογιάννη, 1997. Γενική άποψη από τα νότια του νεοανακτορικού κτηριακού συγκροτήματος (περ. 1600 -1450 π.Χ.)

οικοδομικού υλικού στα μεταγενέστερα χρόνια (Εικ. 13-14). Το συγκρότημα παρουσιάζει αρχιτεκτονικά στοιχεία τυπικά ανακτορικά και έχει ιερό χαρακτήρα.

Η είσοδος στο οικοδόμημα γίνεται από τα νότια, όπου σώζεται μνημειακό κατώφλι. Αφήνοντας στα δεξιά φωταγωγό (1) κατασκευασμένο με τετραγωνισμένους λίθους από ψαμμίτη, ο εισερχόμενος κατευθυνόταν στα επίσημα δωμάτια τελετών (3-9), τα οποία είχαν οργανωθεί γύρω από άδυτο ή «δεξαμενή καθαρμών» (5) (Εικ. 15). Ο χώρος 7 ήταν επίσης φωταγωγός, με δάπεδο από ισχυρό κονίαμα. Το άδυτο έχει τετραγωνική κάτοψη με εξωτερική πλευρά 4 και εσωτερική 2 μέτρων και σώζεται έως το ύψος των 0,70 μ. Η κάθοδος σε αυτό γίνεται με θλαστή κλίμακα πλάτους 0,80 μ., το νότιο άκρο της οποίας πλευρίζει στηθαίο που καταλήγει σε πεσόο για τη στήριξη ξύλινου κίονα. Ενδιαφέρον παρουσιάζει η διαμόρφωση της ανατολικής πλευράς του δωματίου σε υπερυψωμένο πλακόστρωτο διάδρομο με δύο εισόδους. Ο ιδιαίτερος αυτός χώρος ασφαλώς χρησίμευε για τη διέλευση και στάση πολύ περιορισμένου αριθμού

Εικ. 14 : Σπλάντζια. Οδός Δασκαλογιάννη, 1997. Κάτοψη του νεοανακτορικού κτηριακού συγκροτήματος (περ. 1600 -1450 π.Χ.)

Εικ. 15 : Σπλάντζια. Νεοανακτορικό κτηριακό συγκρότημα. Αξονομετρικό σχέδιο του αδύτου (σχεδίαση: Γ. Χριστοδουλάκος)

Εικ. 16 : Σπλάντζια. Νεοανακτορικό κτηριακό συγκρότημα. Η κύρια και πλάγια όψη του τοιχογραφημένου πεσσού

ατόμων και για την εξασφάλιση φωτισμού στο αδύτο. Ξύλινο θωράκιο με δικτυωτό πλέγμα, που στηριζόταν σε ξυλοδοκούς μέσα στο δάπεδο, είχε τοποθετηθεί ως στηθαίο στην ελεύθερη πλευρά του διαδρόμου προς το εσωτερικό του αδύτου. Οι αρμοί στα κενά των πλακών του δαπέδου και της κλίμακας του αδύτου έχουν συμπληρωθεί με ερυθρό κονίαμα. Οι τοίχοι του είναι κατάγραφοι μέχρι το δάπεδο. Τα τμήματα των τοιχογραφιών που βρέθηκαν στη θέση τους, καθώς και όσων συγκεντρώθηκαν από την επίχωση του δωματίου, δείχνουν ότι κάθε τοίχος ήταν χωρισμένος χαμηλά σε διάχωρα, διακοσμημένα με σχέδια μιμούμενα ορθομαρμάρωση σε αντίρροπη διάταξη, ενώ ψηλότερα, διάζωμα σπείρας περιέτρεχε τις πλευρές. Ο ίδιος συνδυασμός παρατηρείται και στο λεγόμενο 'Λουτρό της Βασίλισσας' στην Κνωσό. Το θέμα της ορθομαρμάρωσης κοσμεί και τις τρεις πλευρές του πεσσού αλλά με μεγαλύτερη ποικιλία φλεβώσεων και πλουσιότερη χρωματική κλίμακα. Στην κύρια όψη εντυπωσιάζει η γραπτή απόδοση του πυρήνα του μαρμάρου ωςάν στροβίλου ή αποτροπαϊκού οφθαλμού (Εικ. 16). Ο χαρακτήρας αυτού του

Εικ. 17 : Σπλάντζια. Νεοσανακτορικό κτηριακό συγκρότημα. Η εντυπωσιακή, λίθινη εξέδρα (14) με τους χώρους 3, 7 και 16α, από τα νοτιοδυτικά

υπόγειου χώρου δεν έχει διευκρινιστεί. Φαίνεται ότι οι τελετουργίες που πραγματοποιούνταν εκεί είχαν σχέση με ράντισμα υγρού και όχι με λουτρό ή δεξαμενή.

Στα νότια του αδύτου εκτείνονταν χώροι παρασκευής τροφής και αποθήκευσης. Μεγαλοπρεπής αίθουσα (3), πλακοστρωμένη και με ερυθρό κονίαμα στους αρμούς, οδηγούσε σε υπαίθριο χώρο (14), όπου είχε ανεγερθεί εντυπωσιακή λίθινη εξέδρα, στην οποία κατέληγε σύστημα αγωγών από τη δυτική αυλή (15) (Εικ. 17). Η εξέδρα είναι κατασκευασμένη από μεγάλους, πλακοειδείς λίθους πάχους 0,50 μ. Στο κέντρο της δημιουργείται περιτειχισμένος χώρος που περιέχει μόνο χώμα και του οποίου η χρήση είναι απροσδιόριστη (θέση για ιερό δένδρο;). Στα βορειοδυτικά της εξέδρας αναπτύσσεται άλλος υπαίθριος χώρος τελετουργιών (16), ο οποίος περικλείει βόθρο-εσχάρα (16α) με αλληπάλληλες στρώσεις γεμάτες κωνικά κύπελλα, βάση μεγάλου κίονα με κυκλική υποδοχή και εσοχή με βάση μικρού κίονα και θρανίο. Αλλά και το δάπεδο της δυτι-

κής αυλής (15) αποτελείτο από αλληπάλληλες στρώσεις κτυπητού ψαμμίτη, πάνω στις οποίες είχε εναποτεθεί πλήθος άωτων κωνικών κυπέλλων, ορισμένων ανεστραμμένων και με οπή στη βάση (Εικ. 18). Πάντα στον χώρο της αυλής και συγκεκριμένα κατά μήκος της εξωτερικής πλευράς του βόρειου τοίχου του δωματίου (9), σώζονται δύο πολύ επιμελημένοι αγωγοί με πλακόστρωτο δάπεδο και επιχρισμένοι εσωτερικά με ερυθρό κονίαμα. Αυτοί κατέληγαν σε αποθήκη, ο οποίος βρέθηκε επίσης γεμάτος με κωνικά κύπελλα. Φαίνεται ότι στο εσωτερικό του δωματίου (9), σε επαφή με τον δυτικό τοίχο, είχε τοποθετηθεί ειδική κατασκευή από όπου διοχέτευαν υγρά στο εξωτερικό του κτηρίου. Στα ανατολικά της παραπάνω διαμόρφωσης, σε εσοχή της αυλής (15α) διασώθηκαν τα υπολείμματα πυράς με σφάγια, κυρίως νεαρών χοίρων αλλά και προβάτων, αιγών, αγελάδων, αιγάγρων, ελαφιού, σκύλου και πτηνού. Ανάμεσά τους πολλά ήταν τα κωνικά κύπελλα και περιορισμένα τα μαγειρικά σκεύη. Χημικές αναλύσεις σε ενδεικτικό αριθμό κυπέλλων έδειξαν την παρουσία ρετσινωμένου κρασιού αλλά και αρωματισμένου με διάφορα βότανα. Σε ορισμένες περιπτώσεις εντοπίστηκαν ίχνη ενός μείγματος από κρασί, κριθάρι και μέλι.

Αν δεν πρόκειται για τυχαία χρήση όλων των κυπέλλων που έδωσαν τέτοια δείγματα, με διαφορετικά προϊόντα σε διαφορετικές χρονικές στιγμές, τότε τα εντοπισμένα ίχνη παραπέμπουν σε ένα ανάμεικτο «τελετουργικό» ποτό, που θυμίζει τον ομηρικό κυκεώνα, όπου αναμιγνυόταν κρασί με τριμμένο τυρί, κριθάλευρο και μέλι (Ιλιάς, Λ 740). Το ποτό αυτό ήταν συνηθισμένο έως τον 3^ο αι. μ.Χ. Όλα τα παραπάνω, αβίαστα υποδηλώνουν τελετουργικές πράξεις. Ίσως, ορισμένες συνδέονται με επικλήσεις για την ευφορία της γης και άλλες με συνεχείς προσπάθειες εξευμενισμού των χθόνιων θεοτήτων, μέσα σε ένα κλίμα παρατεταμένης σεισμικής έντασης και ανασφάλειας που χαρακτηρίζει τα νεοανακτορικά χρόνια γενικά.

Στη συνέχεια, προς τα βόρεια, εκτείνονται υπόγεια δωμάτια (18-22), τα οποία βρέθηκαν γεμάτα πάλι με κωνικά κύπελλα και λιγότερα μαγειρικά σκεύη και άλλα είδη αγγείων, προφανώς πεσμένα από τον όροφο. Η ισχυρή θεμελίωση που χαρακτηρίζει ολόκληρο το

Εικ. 18 : Σπλάντζια. Νεοανακτορικό κτηριακό συγκρότημα. Λεπτομέρεια από το εσωτερικό γέμισμα των αλλεπάλληλων δαπέδων της δυτικής αυλής (15) με πλήθος άωτων κωνικών κυπέλλων

βόρειο τμήμα του συγκροτήματος προϋποθέτει την ύπαρξη ορόφου ή ορόφων. Από τα υπόλοιπα βόρεια ισόγεια δωμάτια, ένα (28) ήταν χώρος συγκέντρωσης και εστίασης, με πλακόστρωτο δάπεδο κατά μήκος των τοίχων του και επιβλητική εστία στο κέντρο.

Η εξέδρα της Σπλάντζιας θυμίζει την υπερυψωμένη Loggia του ανακτόρου των Μαλίων, που συχνά ερμηνεύεται ως χώρος τελετών, σε σχέση με «επιφάνεια θεότητας». Και στα Μάλια υπάρχει κοντά «δεξαμενή καθαρών» και πολύθυρη αίθουσα. Επίσης, τα ευρήματα της οδού Δασκαλογιάννη θα μπορούσαν να συγκριθούν με τη λίθινη εξωτερική εξέδρα, την εσωτερική ορθογώνια κατασκευή ξύλινης εξέδρας με αγωγούς στη βάση της, την πολύθυρη αίθουσα και το πλήθος των αγγείων που ήρθαν στο φως κατά την ανασκαφή ενός κεντρικού κτηρίου στη νεοανακτορική εγκατάσταση στο Καστέλι Πεδιάδας (Γαλατά). Ο ανασκαφέας Γ. Ρεθεμιωτάκης συνδέει τα

παραπάνω με λατρευτικές τελετές. Μία ακόμη μακρόστενη κατασκευή έξω από το συγκρότημα των Αρχανών έχει ερμηνευτεί ως παρόμοια εξέδρα. Τέτοιες εξέδρες φαίνεται να απεικονίζονται συχνά σε νεοανακτορικούς σφραγιδολίθους με τελετουργικές σκηνές.

Το συγκρότημα της οδού Δασκαλογιάννη με τον προφανή ιερό και τελετουργικό χαρακτήρα καταστράφηκε από τη μεγάλη πυρκαγιά του 1450 π.Χ., αφού προηγουμένως είχε υποστεί διάφορες μετασκευές κατά τη διάρκεια των 200 χρόνων της ζωής του. Στον ίδιο χώρο διασώθηκαν μαρτυρίες από τις δραστηριότητες των κατοίκων της Κυδωνίας του 14^{ου}-12^{ου} αι. π.Χ., εξαιτίας των οποίων το οικοδόμημα υπέστη ακόμη μεγαλύτερη καταστροφή. Σε δωμάτιο κτίσματος της ΥΜ ΙΙΑ2 φάσης (1350 π.Χ.) βρέθηκε ένα από τα πολυτιμότερα κινητά ευρήματα της ανασκαφής: μία ομάδα από χάλκινα εργαλεία τεχνίτη, μάλλον λιθοξόου (Εικ. 19). Στις ΥΜ ΙΙΒ και Γ φάσεις χρονολογείται εκτεταμένος αποθέτης που περιείχε τα απορρίμματα ιερού χώρου. Σε πολύ μεταγενέστερα χρόνια, άλλος μεγάλος αποθέτης-λάκκος του 4^{ου} αι. π.Χ. ολοκλήρωσε την καταστροφή του μινωικού οικοδομήματος. Ο αποθέτης ήταν γεμάτος με κεραμική, τμήματα ειδωλίων και υφαντικά βάρη. Η χάραξη επιγραφής αναθηματικής στη θεά Αφροδίτη μέσα στο χείλος κρατήρα (Εικ. 20) οδηγεί τη σκέψη σε ένα διαχρονικά ιερό χαρακτήρα του χώρου με τέλεση λατρείας τουλάχιστον μέχρι και τα κλασικά χρόνια.

Στα σημαντικότερα ευρήματα των ανασκαφών της Κυδωνίας συγκαταλέγεται αναμφίβολα το πήλινο σφράγισμα που αποκαλείται «Σφράγισμα του Ηγεμόνα» (Master Impression) (Εικ. 21). Φέρει παράσταση μοναδική στη μινωική τέχνη: πολύωροφο κτηριακό συγκρότημα καταλαμβάνει παραθαλάσσιο λόφο, με λιμένα σε βραχώδη και απότομη ακτή, εικονίζεται δηλαδή ένα τοπίο ταυτόσημο με το λόφο του Καστελιού όπου αποκαλύφθηκε (Εικ. 22). Κέρατα καθοσίωσης κοσμούν τις στέγες και στη μεσαία και υψηλότερη δεσπόζει μορφή νέου άνδρα με δόρυ ή ράβδο στο προτεταμένο δεξί χέρι.

Στα χρόνια που ακολουθούν την καταστροφή του 1450 π.Χ., η μυκηναϊκή παρουσία είναι εμφανής πια. Το ανάκτορο της Κνωσού

Εικ. 20 : Σπλάντζια. Οδός Δασκαλογιάννη, 1997. Χείλος κρατήρα των μέσων του 4^{ου} αι. π.Χ. με χάραξη αναθηματικής επιγραφής στη θεά Αφροδίτη (ΑΦΡΟΔΙΤΕΙ (sic) ΑΝΕΘΗΚΕΝ). Αρχαιολογικό Μουσείο Χανίων

Εικ. 19 : Σπλάντζια. Οδός Δασκαλογιάννη, 1997. Κτίσμα της τελικής ανακτορικής φάσης (1350 π.Χ.). Ομάδα από χάλκινα εργαλεία τεχνίτη

κυριαρχεί σε όλο το νησί. Οι πινακίδες Γραμμικής Β' γραφής μας πληροφορούν, στη μυκηναϊκή πρωτοελληνική γλώσσα, για τα ονόματα των κρητικών πόλεων, όπως της Κυδωνίας και της Απτάρας, που βρίσκονται υπό τον έλεγχο του ανακτόρου αλλά ταυτόχρονα διαθέτουν και δικό τους σύστημα διοικητικής οργάνωσης. Στην Κυδωνία, οι κάτοικοι επισκευάζουν τα κτήρια που ερειπώθηκαν από τη μεγάλη πυρκαγιά.

Στις αρχές του 14^{ου} αι. π.Χ., όταν καταστρέφεται το ανάκτορο της Κνωσού, καίγεται πάλι και η Κυδωνία. Ακολουθεί η προτελευταία περίοδος του μινωικού πολιτισμού, που σήμερα συνηθίζεται να αποκαλείται τελική ανακτορική ή μυκηναϊκή (1375-1200 π.Χ.). Το εμπόριο περνά στα χέρια των Αχαιών και η Κρήτη αποτελεί τμήμα του μυκηναϊκού κόσμου. Στη δυτική Κρήτη και ειδικά στην Κυδωνία παρουσιάζεται ακόμη εντονότερο το μυκηναϊκό στοιχείο. Η θέση των Χανίων ως ο κοντινότερος σημαντικός κρητικός οικισμός προς τα κέντρα της Πελοποννήσου και της ηπει-

Εικ. 21 : Λόφος Καστελιού. Πλατεία Αγ. Αικατερίνης, 1983. Πήλινο «σφράγισμα του Ηγεμόνα» (β΄ μισό 15^{ου} αι. π.Χ.). Αρχαιολογικό Μουσείο Χανίων (KH 1563)

Εικ. 22 : Άποψη του λόφου του Καστελιού από τη θάλασσα. Εκπληκτική η ομοιότητά του με το τοπίο στο «σφράγισμα του Ηγεμόνα»

ρωτικής Ελλάδας, παίζει καθοριστικό ρόλο σε αυτό και η μυκηναϊκή υπεροχή ασφαλώς προϋποθέτει ένα ισχυρό έρεισμα στην περιοχή των Χανίων. Ακόμη και τυχαία θα μπορούσε να φτάσει ο αχαιός ναυτικός στις ακτές της δυτικής Κρήτης, ακολουθώντας απλά τα θαλάσσια ρεύματα, όπως αναφέρεται ότι συνέβη στον Μενέλαο (*Οδύσσεια*, γ 303). Η ανάπτυξη της Κυδωνίας ως ανακτορικού κέντρου στους τελευταίους αυτούς αιώνες θεωρείται γεγονός από τους διάφορους μελετητές. Ο εντοπισμός στο χώρο της νεκρόπολης τάφων πολεμιστών με πλούτο χάλκινων κτερισμάτων παραπέμπει στην παρουσία νέας ιεραρχίας στην Κρήτη, στρατιωτικού τύπου (βλ. παρακάτω). Η έναρξη της περιόδου συνδέεται με καινούργιο οικοδομικό πρόγραμμα που αφορά σε όλη την έκταση του οικι-

σμού. Στα νέα μεγάλα κτήρια η οργάνωση του χώρου είναι διαφορετική. Τα δωμάτια είναι μεγάλων διαστάσεων, συνήθως ισόγεια και οι χώροι υγειονομικής ταφής των απορριμμάτων είναι εκτεταμένοι.

Οι επαφές της πόλης δεν περιορίζονται μόνο στην υπόλοιπη Κρήτη, την ηπειρωτική Ελλάδα και τις Κυκλάδες αλλά ανιχνεύονται —κυρίως μέσα από τη μελέτη της κεραμικής— και στην Κύπρο (Εικ. 23), Χαναάν, Συρία, Αίγυπτο, Ιταλία και Σαρδηνία. Το όνομα της Κυδωνίας αναγράφεται, μαζί με ονόματα και άλλων κρητικών και ελλαδικών πόλεων, στο ταφικό μνημείο του Amenhotep III στην Αίγυπτο, που χρονολογείται στο 1380 π.Χ. Κατά σύμπτωση, σε ανασκαφή οικοπέδου στο λόφο του Καστελιού βρέθηκε σκαραβαίος με εγχάρκτη δέλτο του ίδιου Φαραώ (Εικ. 24). Οι παραπάνω μαρτυρίες φαίνεται ότι εντάσσονται σε συγκεκριμένο ταξίδι της φαραωνικής αυλής σε χώρες της Ανατολικής Μεσογείου, με σταθμούς στις σημαντικότερες πόλεις.

Το τοπικό κεραμικό εργαστήριο παρουσιάζει έργα εξαιρετικής τέχνης και τεχνικής (Εικ. 25-26). Με μεγάλους, ενεπίγραφους ψευδόστομους αμφορείς οι Κύδωνες διακινούσαν υγρά προϊόντα (κυρίως λάδι) στην ηπειρωτική Ελλάδα (Εικ. 27). Τέτοιοι αμφορείς έχουν αναγνωριστεί στις Μυκήνες, την Τίρυνθα, την Ελευσίνα, τον Ορχομενό και τις Θήβες.

Γεγονός ιδιαίτερα σημαντικό για την ιστορία της Κυδωνίας υπήρξε η ανεύρεση τριών πινακίδων Γραμμικής Β' γραφής. Η μία μνημονεύει ιερό του Δία (Δίον) με λατρεία στον Δία και τον Διόνυσο σε σχέση με προσφορές μελιού (Εικ. 28), η δεύτερη απαριθμεί ανθρώπους που απασχολούνται με την υφαντουργία, με αναφορά

Εικ. 23 : Καστέλι. Κυπριακό αγγείο ύστερου λευκόχριστου II ρυθμού (14^{ος} αι. π.Χ.). Αρχαιολογικό Μουσείο Χανίων (Π 1959)

Εικ. 24 : Καστέλι. Οικόπεδο Λιονάκη / Βλαμάκη, 1967. Σκαραβαίος με εγχάρκτη δέλτο του φαραώ Amenhotep III (1402-1365 π.Χ.). Αρχαιολογικό Μουσείο Χανίων (Π 6182)

Εικ. 25 : Υστερομινωικά IIIA αγγεία του κεραμικού εργαστηρίου της Κυδωνίας

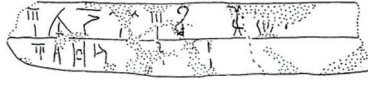
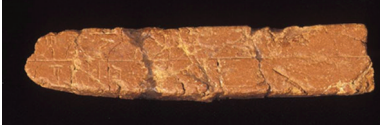
Εικ. 26 : Χαρακτηριστικό υστερομινωικό IIIA αγγείο του κεραμικού εργαστηρίου της Κυδωνίας. Πυξίδα (Π 2308) με παράσταση κιθαρωδού από θαλαμωτό τάφο στην περιοχή της Απτάρας, 1969

Εικ. 27 : Ενεπίγραφος εμπορικός ψευδόστομος αμφορέας του τοπικού εργαστηρίου της Κυδωνίας

δύο εθνικών που προέρχονται από τοπωνύμια της δυτικής Κρήτης (*wa-to* και *ru-na-so*) (Εικ. 29) και η τρίτη καταγράφει δέκα ζεύγη τροχών για άρματα (Εικ. 30). Οι πινακίδες αυτές αποτελούν, προς το παρόν, τα παλαιότερα αποκρυπτογραφημένα ιστορικά κείμενα για την Κυδωνία. Παρότι απλώς καταγράφουν ποσότητες, μαρτυρούν αναμφισβήτητα ότι οι θεοί Δίας και

Διόνυσος λατρεύονταν στην Κρήτη, τουλάχιστον στις αρχές του 13^{ου} αι. π.Χ., επιβεβαιώνοντας ότι η λατρεία του Διονύσου δεν ήρθε στην Ελλάδα στην πρώτη χιλιετία π.Χ. αλλά προϋπήρχε. Επαληθεύουν ότι πρέπει να αναζητηθούν στη δυτική Κρήτη οι δύο πόλεις με τις ονομασίες *wa-to* και *ru-na-so* που αναφέρονται και σε άλλα κείμενα της Γραμμικής Β'. Επίσης, δηλώνουν την ενασχόληση των κατοίκων

Εικ. 28 : Καστέλι. Πλατεία Αγ. Αικατερίνης, πάροδος Κανεβάρο. Πήλινη πινακίδα Γραμμικής Β΄ γραφής (α΄ μισό 13^{ου} αι. π.Χ.) και το σχέδιό της. Αναφέρει ιερό του Δία, όπου γίνονταν προσφορές με μέλι στους θεούς Δία και Διόνυσο. Αρχαιολογικό Μουσείο Χανίων

Εικ. 29 : Καστέλι. Πλατεία Αγ. Αικατερίνης, πάροδος Κανεβάρο. Πήλινη πινακίδα Γραμμικής Β΄ γραφής, με απαρίθμηση ανθρώπων ασχολουμένων με την υφαντουργία (α΄ μισό 13^{ου} αι. π.Χ.), και το σχέδιό της. Αρχαιολογικό Μουσείο Χανίων

Εικ. 30 : Καστέλι. Πλατεία Αγ. Αικατερίνης. Πήλινη πινακίδα Γραμμικής Β΄ γραφής με απαρίθμηση τροχών για άρματα (α΄ μισό 13^{ου} αι. π.Χ.). Αρχαιολογικό Μουσείο Χανίων

της Κυδωνίας με την υφαντουργία, γεγονός που μας μαρτυρούν και άλλα ανασκαφικά ευρήματα, καθώς και με την κατασκευή αρμάτων, συμπληρώνοντας κνωσιακές πινακίδες που συσχετίζουν την Κυδωνία με τα άρματα.

Μινωική εποχή. Νεκρόπολη

Τα πρώτα ευρήματα από τη νεκρόπολη του προϊστορικού οικισμού της Κυδωνίας ήλθαν στο φως το έτος 1895. Από τότε και στο εξής, το μέγεθος και η έκταση της νεκρόπολης αποκαλύπτεται και συμπληρώνεται 'ευκαιριακά', ακολουθώντας το ρυθμό ανάπτυξης και εξάπλωσης της σύγχρονης πόλης των Χανίων. Ενώ τα οικιστικά δεδομένα είναι αρκετά ικανοποιητικά για τη διαμόρφωση μιας διαχρονικής εικόνας της δομής και έκτασης του οικισμού, τα αντίστοιχα ταφικά περιορίζονται, σχεδόν αποκλειστικά, στην τελική ανακτορική ή μυκηναϊκή περίοδο και συγκεκριμένα στο διάστημα από το 1400 έως το 1200 π.Χ. (υστερομινωικές III A και B φάσεις). Μοναδική εξαίρεση αποτελεί η ταφή σε πίθο του 2000 π.Χ. (προανακτορική περίοδος–MM IA), η οποία βρέθηκε το 1938 στα βόρεια του Σταδίου, κατά τις εργασίες διαμόρφωσης της οδού Νικηφόρου Φωκά, μέσα στο πρώτο στρώμα άμμου που καλύπτει την περιοχή.

Η υστερομινωική νεκρόπολη (Εικ. 31) απλωνόταν σε έκταση τουλάχιστον 1000 x 1300 μ. στα νοτιοανατολικά και ανατολικά του οικισμού, έχοντας ως αφετηρία μία απόσταση ασφαλείας 500 μ. Περισσότεροι από 150 τάφοι έχουν ανασκαφεί έως σήμερα, διευθετημένοι κατά συστάδες ή μεμονωμένοι στα νοτιοανατολικά και νότια της πόλης, με μεγαλύτερη πυκνότητα στην περιοχή των Ολυμπίων–Δικαστηρίων. Οι πιο πολλοί είναι θαλαμοειδείς με μακρύ δρόμο (Εικ. 32) και πολλαπλές ταφές στον θάλαμο, πλούσια ή φτωχικά κτερισμένες. Το μήκος των δρόμων των θαλαμοειδών τάφων κυμαίνεται από 0,70 έως πλέον των 14,50 μ. και το πλάτος τους από 0,47 έως 2,00 μ. Οι θάλαμοι έχουν, ως επί το πλείστον, σχήμα ακανόνιστο ελλειψοειδές ή τετραγωνικό. Σε μία περίπτωση είχε λαξευτεί και δεύτερος πλευρικός θάλαμος. Οι νεκροί τοποθετούνταν πάνω στο δάπεδο του θαλάμου, σε διάφορες θέσεις και στάσεις, ανάλογα με τη δυνατότητα που παρείχε ο ελεύθερος χώρος. Ορισμένες φορές, ανάβαθοι λάκκοι είχαν λαξευτεί στο δάπεδο για να δεχτούν μία ή πολλές ανακομιδές. Μοναδική περίπτωση ταφής σε λάρνακα είναι

Εικ. 31 : Πόλη των Χανίων. Ανατολικό νεκροταφείο. Οικόπεδο Κωστάκη. Ομάδα θαλαμοειδών τάφων (14^{ος} – 13^{ος} αι. π.Χ.)

Εικ. 32 : Πόλη των Χανίων. Νότιο νεκροταφείο. Οικόπεδο Ροβιθάκη. Θαλαμοειδείς τάφοι (14^{ος} – 13^{ος} αι. π.Χ.)

η ταφή στο λουτήρα από τον Κουμπέ, εικονογραφημένο με χταπόδια (Εικ. 33), ενώ έχουν εντοπιστεί ίχνη από ξύλινα φορεία που φαίνεται ότι συνηθίζονταν στην περιοχή των Χανίων, όπως και στην Πελοπόννησο.

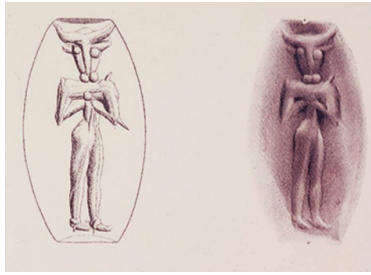
Ανάμεσα στα πήλινα αγγεία που συνόδευαν ως κτερίσματα τις ταφές, περισσότερο συνηθίζονται οι ψευδόστομοι αμφορείς, στους οποίους έχει αποτυπωθεί όλη η τέχνη του τοπικού εργαστηρίου (Εικ. 34). Συχνά διακοσμούνται με θέματα από το θαλάσσιο και φυτικό κόσμο, σε προχωρημένη σχηματοποίηση, όπως επιβάλλει ο συρμός. Ιδιαίτερη προτίμηση παρατηρείται στην απεικόνιση του χταποδιού, με τα πλοκάμια του να προσαρμόζονται σε κάθε τύπο κοιλίας αγγείου. Τα σκεύη αυτά πιστεύεται ότι περιείχαν αρωματικό έλαιο, χανιώτικο προϊόν προς εξαγωγή. Τέτοιοι αμφορείς έχουν εντοπιστεί σε πολλές θέσεις της Κρήτης, της ηπειρωτικής Ελλάδας, ακόμη και

Εικ. 33 : Κουμπές. Νότιο νεκροταφείο. Οικόπεδο Σαγανάκη, 1984. Πήλινος λουτήρας εικονογραφημένος με χταπόδια (13^{ος} αι. π.Χ.). Αρχαιολογικό Μουσείο Χανίων (Π 6068)

Εικ. 34 : Πόλη των Χανίων. Υστερομινωικό ΙΙΙ νεκροταφείο. Ψευδοστομοί αμφορείς του τοπικού εργαστηρίου (14^{ος} – 13^{ος} αι. π.Χ.). Αρχαιολογικό Μουσείο Χανίων

Εικ. 35 : Σφραγιδόλιθος από αχάτη με απεικόνιση ανδρικής μορφής κατενώπιον με κεφαλή-μάσκα ταύρου (Μινώταυρος). 14^{ος} αι. π.Χ. Συλλογή Μητσotάκη (Σ 195). Αρχαιολογικό Μουσείο Χανίων

στην Κύπρο και τη Σαρδηνία. Από τα υπόλοιπα κτερίσματα ξεχωρίζουν κοσμήματα από χρυσό, υαλόμαζα και φαγεντιανή, καθώς και σφραγίδες από ημιπολύτιμους λίθους, οι οποίες, κατά την παράδοση της μινωικής μικροτεχνίας, εικονίζουν συνήθως σκηνές από τη ζωή ζώων, πραγματικών ή φανταστικών. Οι τοπικοί τεχνίτες αρέσκονται να χαράσσουν υβριδικές μορφές, όπως ζώα με ανθρώπινα πόδια ή ανθρώπινα όντα με κεφαλές-μάσκες ζώων (Εικ. 35), καθώς και παραστάσεις με τον Δεσπότη Θηρών. Ενδιαφέρον παρουσιάζουν και

Εικ. 36 : Πόλη Χανίων. Νότιο νεκροταφείο. Οικόπεδο Ροβιθάκη, 1996. Οστέινα ανάγλυφα πλακίδια από δόντι ιπποποτάμου με απεικόνιση κατ' ενώπιον και κατά κρόταφον γυναικείας μορφής με άνθος καθώς και λιονταριού (β' μισό 14^{ου} αι. π.Χ.). Αρχαιολογικό Μουσείο Χανίων

ολίγα παραδείγματα ειδωλίων μυκηναϊκής τεχνοτροπίας. Εξαιρετικής τέχνης είναι ομάδα ανάγλυφων πλακιδίων από κόκκαλο ιπποποτάμου που κοσμούσαν ξύλινο κιβωτίδιο, το οποίο είχε αποθεθεί ως κτέρισμα σε ταφή επιφανούς Μινωίτη. Οι απεικονίσεις κεφαλής κρανοφόρου πολεμιστή κατ' ενώπιον, γυναικείων μορφών με άνθη και λεόντων σε εραλδική στάση (Εικ. 36) αποτελούν σπάνια και θαυμαστά παραδείγματα στον χώρο της μυκηναϊκής μικροτεχνίας.

Η μελέτη σκελετικού υλικού από ταπεινούς μόνο τάφους έδειξε ότι ο μέσος όρος της ζωής των γυναικών του δείγματος αυτού ήταν 25,6 και των ανδρών 34,14 χρόνια και του ύψους τους 1,49 και 1,64 μ., αντίστοιχα. Οι γυναίκες φαίνονται, γενικά, πολύ ταλαιπωρημένες. Παρουσιάζουν αύξηση θνησιμότητας λόγω εγκυμοσύνης και γέννας, και χαμηλό ύψος, που οφείλεται σε χρόνια κακή θρέψη ή χρόνια ασθένεια. Επίσης, το ποσοστό παιδικής θνησιμότητας είναι υψηλό σε όλο το νεκροταφείο.

Εδώ, θα σταθούμε για λίγο σε μία πρόσφατη αποκάλυψη. Στο ΝΑ τμήμα της νεκρόπολης, ακριβώς ανατολικά του γηπέδου Μαζαλή, όπου στα 1958 και 1959 ο Ν. Πλάτων είχε αποκαλύψει σειρά θαλαμοειδών τάφων, το 2004 εντοπίστηκαν 60 νέοι τάφοι (Εικ. 37). Οι περισσότεροι είναι λακκοειδείς με πλευρικά ορύγματα, καθώς και λακκοειδείς με κάθετο όρυγμα, ανάμεσα σε αρκετούς θαλαμοειδείς. Οι λακκοειδείς είναι πολύ φροντισμένοι και περιέχουν κυρίως ταφές πολεμιστών της ΥΜ ΙΙΑ1 αλλά και της ΥΜ ΙΙ περιόδου (1450-1390 π.Χ. περίπου) με αξιόλογο αριθμό χάλκινων όπλων. Οι λακκοειδείς με πλευρικό όρυγμα αποτελούνται από ένα μακρόστενο σκάμμα, έως 3,30 μ. βάθους, στη μία μακρά πλευρά του οποίου διαμορφώνεται ένα σπηλαιώδες όρυγμα για να δεχτεί μία ταφή. Πρόχειρο ξηρολιθικό φράγμα σφράγιζε το άνοιγμα και δεν ανοιγόταν ποτέ ξανά (Εικ. 38). Ίχνη από υπολείμματα ξύλου και χάλκινοι συνδετήρες είναι οι μαρτυρίες των ξύλινων φορείων για τους νεκρούς. Υπάρχουν και τρία παραδείγματα λακκοειδών τάφων με δύο αντιμέτωπα πλευρικά ορύγματα (Εικ. 39), από τα οποία το ένα είχε δεχτεί την ταφή του πολεμιστή και το δεύτερο πιθανότατα της συντρόφου του που είχε κτεριστεί φτωχικά μόνο με μία πήλινη προχοϊσκη και ένα πήλινο σφοντύλι. Αξιοσημείωτες είναι λίγες ταφές που συνοδεύονταν με κτερίσματα δηλωτικά καθημερινών ασχολιών των νεκρών, όπως μολύβδινα βάρη για δίχτυ και χάλκινα αγκίστρια ψαρέματος, καθώς και χάλκινα εργαλεία βυρσοδέψη. Αντίθετα με τους θαλαμοειδείς τάφους, στους πρώιμους λακκοειδείς δεν βρέθηκαν ψευδοστομοί αμφορείς αλλά το χαρακτηριστικό αγγείο σε αυτούς είναι ο τρίωτος μυκηναϊκός αμφορέας, συνήθως μικρού μεγέθους.

Από τους δύο σημαντικότερους τάφους, ο ένας είναι εντυπωσιακός, μεγάλος και βαθύς λακκοειδής με πλευρικό όρυγμα, ο μόνος με διπλό φράγμα στην είσοδο (Εικ. 40). Χρονολογείται στην ΥΜ ΙΙ περίοδο και του δόθηκε η επωνυμία «τάφος του γενάρχη». Περιείχε τα οστά ενός πολύ εύρωστου ενήλικα (Εικ. 41), ηλικίας περίπου 35 ετών, σύμφωνα με τη μελέτη της δρ. Τίνας McGeorge. Φέρει τραύματα στην αριστερή πλευρά του σώματος και έχει σπασμένο πλευρό. Την ταφή συνόδευαν πολύτιμα κτερίσματα: χάλκινο ξίφος,

Εικ. 37 : Πόλη Χανίων. Νοτιοανατολικό νεκροταφείο. Ανατολικά του ναού αποστόλων Πέτρου και Παύλου, 2004. Γενική άποψη από ΒΔ και κάτοψη της ανασκαφής

Εικ. 38 : Πόλη Χανίων. Νοτιοανατολικό νεκροταφείο. Ανατολικά ναού αποστόλων Πέτρου και Παύλου, 2004. Υστερομινωικός III A1 λακκοειδής τάφος με πλευρικό όρυγμα (αρχές 14^{ου} αι. π.Χ.)

Εικ. 39 : Πόλη των Χανίων. Νοτιοανατολικό νεκροταφείο. Ανατολικά του ναού των αποστόλων Πέτρου και Παύλου, 2004. Κάτοψη υστερομινωικού III A1 διπλού λακκοειδούς τάφου με πλευρικά ορύγματα (αρχές 14^{ου} αι. π.Χ.)

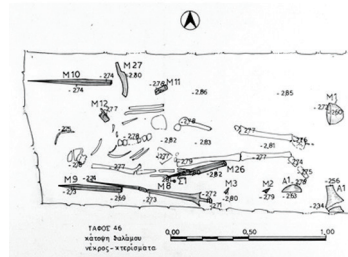
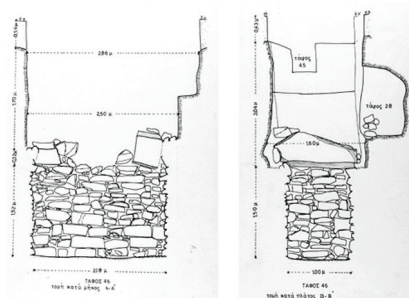
δύο εγχειρίδια, 22 χάλκινα βέλη, κάτοπτρο, οστέινο χτένι, αργυρός σφηκωτήρας (Εικ. 42), περιδέριο από χάνδρες ναλόμαζας, τέσσερα εντυπωσιακά αγγεία (Εικ. 44-45) και τρεις σφραγιδόλιθοι, ανάμεσα στους οποίους και ένας με παράσταση Δεσπότη Θηρών (Εικ. 43).

Εικ. 40 και 41 : Πόλη Χανίων. Νοτιο-ανατολικό νεκροταφείο. Ανατολικά ναού αποστόλων Πέτρου και Παύλου, 2004. Η ταφή του «γενάρχη» στον τάφο αρ. 40 (τέλος 15^{ου} αι. π.Χ.)

Εικ. 42, 43, 44 και 45 : Πόλη Χανίων. Νοτιοανατολικό νεκροταφείο. Ανατολικά ναού αποστόλων Πέτρου και Παύλου, 2004. Τα χάλκινα όπλα, ο σφραγιδόλιθος με τον Δεσπότη Θηρών, οι ΥΜ ΙΙ τρίωτοι αμφορείς και γεφυρόστομοι πρόχοι που συνόδευσαν την ταφή αρ. 40 (1420-1400 π.Χ. περίπου). Αρχαιολογικό Μουσείο Χανίων

Εικ. 46 : Πόλη Χανίων. Νοτιοανατολικό νεκροταφείο. Ανατολικά ναού αποστόλων Πέτρου και Παύλου, 2004. Κατασκευαστική λεπτομέρεια του λακκοειδούς τάφου με κάθετο όρυγμα, αρ. 46 (αρχές 14^{ου} αι. π.Χ.)

Εικ. 47 : Πόλη Χανίων. Νοτιοανατολικό νεκροταφείο. Ανατολικά ναού αποστόλων Πέτρου και Παύλου, 2004. Η ταφή στον λακκοειδή με κάθετο όρυγμα τάφο αρ. 46 και σχεδιαστική αποτύπωση της ταφής (αρχές 14^{ου} αι. π.Χ.)

Ο δεύτερος, ακόμη πιο σημαντικός τάφος, ο «τάφος του αρχηγού», είναι ένας μοναδικός στην κατασκευή του ΥΜ ΙΙΑ1 λακκοειδής με κάθετο όρυγμα, κατά το πρότυπο των τάφων του ταφικού περιβόλου Β των Μυκηνών, παρά τη χρονική απόσταση. Ο λάκκος έχει σκαφτεί μέχρι το βάθος των 3 μ. μέσα στον κούσκουρα. Με τοιχία έχουν επενδυθεί και οι τέσσερις πλευρές του κάθετου ορύγματος (Εικ. 46) με σκοπό να στερεωθεί κατά τον καλύτερο τρόπο η κάλυψή του, που αποτελείται από πολύ βαρείς και μεγάλου πάχους πλακοειδείς λίθους, ούτως ώστε να μην υπάρχει δυνατότητα καπηλείας του νεκρού. Πράγματι, μετά την απομάκρυνση των δύο κεντρικών λίθων, η ταφή ενός επιφανούς πολεμιστή αποκαλύφθηκε ανέπαφη (Εικ. 47). Ήταν πλούσια κτερισμένος: ένα χάλκινο, χρυσόηλο ξίφος

Εικ. 48 : Πόλη Χανίων. Νοτιοανατολικό νεκροταφείο. Ανατολικά ναού αποστόλων Πέτρου και Παύλου, 2004. Η ταφή του «αρχηγού» στον τάφο αρ. 46 (αρχές 14^{ου} αι. π.Χ.)

μήκους 0,80 μ. (του τύπου C1), με ελεφάντινο επίμηλο, χρυσό δακτύλιο και επίχρυσα καρφιά (Εικ. 48), σύμβολο στρατιωτικής εξουσίας και πλούτου, τρεις χάλκινες λόγχες, ένα χάλκινο ξυράφι, αρκετά χάλκινα βέλη, ένα χάλκινο αγγείο, ένα μικρό πήλινο τρίωτο αμφορέα και ένας εξαιρετος σφραγιδόλιθος που εικονίζει σκηνή δενδρολατρίας (Εικ. 48). Σε μεταγενέστερα χρόνια, ένας μικρός λακκοειδής με πλευρικό όρυγμα τάφος ανοίχτηκε σε υψηλότερο επίπεδο. Ο συγκεκριμένος νεκρός, (κατά τη δρ. McGeorge), ήταν επίσης περίπου 35 ετών, πολύ υψηλός και ιδιαίτερα εύρωστος, με πολύ μεγάλες αναλογίες στα χαρακτηριστικά του προσώπου, όπως τις τεράστιες κοιλότητες των οφθαλμών. Η εντονότερη άρθρωση της αριστερής ωλένης ίσως υπονοεί τη συνεχή προσπάθεια να κρατά το βάρος της τεράστιας μυκηναϊκής ασπίδας. Το ύψος των δύο παραπάνω πολεμιστών (1,695 μ.) ξεπερνά αυτό των νεκρών της οδού Παλαμά

των Χανίων και του νεκροταφείου των Αρμένων Ρεθύμνης· υπολείπεται μόνο δύο εκατοστών των νεκρών των βασιλικών τάφων των Μυκηνών.

Το πρόσφατο αυτό εύρημα έχει καθοριστική σημασία για την ιστορία των Χανίων στα τέλη του 15^{ου} και τις αρχές του 14^{ου} αιώνα. Οι λακκοειδείς τάφοι των ευπατριδών πολεμιστών, με ξίφη τύπου C1 και D1 φέρνουν την Κυδωνία κοντά στην Κνωσό και την Αργολίδα, και στην αχαϊκή κυριαρχία στο νησί στο δεύτερο μισό του 15^{ου} αι. Μόνο στη Ζαφέρ Παπούρα στην Κνωσό έχει αποκαλυφθεί από τον Evans, πριν από 100 χρόνια, όμοιο δείγμα νεκροταφείου, χωρίς όμως ΥΜ II ταφές. Τάφοι λακκοειδείς με πλευρικά ορύγματα εκτός Κυδωνίας και Κνωσού έχουν εντοπιστεί λίγοι στην Αργολίδα, την Αττική και τις συριακές ακτές. Ταφές πολεμιστών σε ποικίλα είδη τάφων μπορεί να συσχετιστούν με αξιωματούχους διαφορετικών βαθμίδων στη στρατιωτική ιεραρχία, που ίσως, επίσης, προέρχονταν και από διαφορετικούς τόπους. Από τα μέσα του 14^{ου} αι., όταν είναι προφανής μία τάση αποκεντρικής πολιτικής στο νησί, επικρατεί πλέον ο τύπος του θαλαμοειδούς ως πλησιέστερος στις ταφικές πρακτικές των Μινωιτών και ευχερέστερο είδος ταφής.

Κατά το 1150 π.Χ., στη μετανακτορική περίοδο, μία περίοδο ταραχών και καταστροφών, ξαφνικά σταματά η ζωή στα Χανιά (Εικ. 49). Διάφορες εσωτερικές αιτίες, οι μετακινήσεις των «Λαών της Θάλασσας», οι σεισμοί και η ακαμψία του πολιτικού και οικονομικού συστήματος οδηγούν στο τέλος του τον μινωικό και μυκηναϊκό πολιτισμό. Η πτώση της αυτοκρατορίας των Χετταίων ασφα-

λώς συνέτεινε σε αυτό, μεταβάλλοντας το δίκτυο επαφών και σχέσεων στη Μεσόγειο.

Οι κάτοικοι της Κρήτης, στα δύσκολα αυτά χρόνια, καταφεύγουν σε ορεινές και συχνά δυσπρόσιτες και οχυρές θέσεις, τόσο για

Εικ. 49 : Καστέλι. Υστερομινωικό III Γ πήλινο ομοίωμα οικίσκου. Αρχές 12^{ου} αι. π.Χ. Αρχαιολογικό Μουσείο Χανίων (Π 1211)

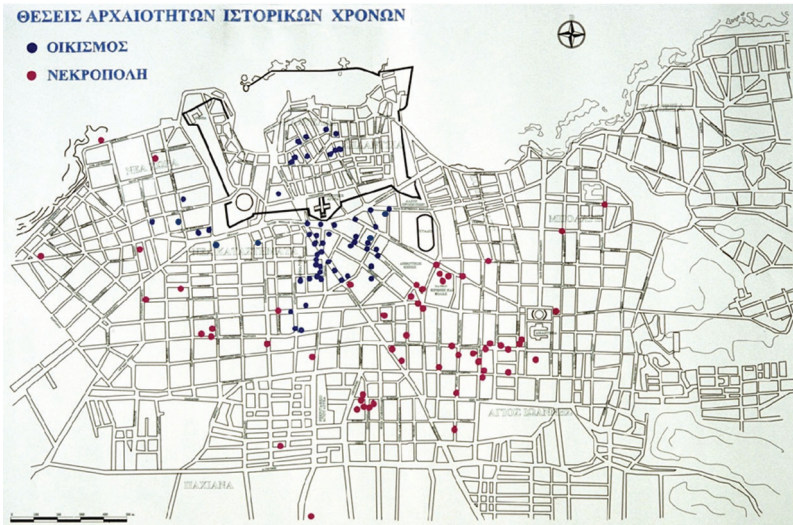
λόγους προστασίας και ασφάλειας αλλά και διότι τους αναγκάζουν οι κλιματολογικές συνθήκες, με την αύξηση της θερμοκρασίας στο νησί. Αν θεωρήσουμε ότι και οι κάτοικοι της Κυδωνίας ακολούθησαν το παράδειγμα αυτό, ασφαλώς αυτοί θα κατέφυγαν σε θέσεις στις βόρειες υπώρειες των Λευκών Ορέων. Ως πιθανότερη θέση στην ορεινή ενδοχώρα μπορεί να θεωρηθεί το ύψωμα του Καστέλου στο Βαρύπετρο, σε υψόμετρο 250 μ. και σε απόσταση 8 χλμ. ΝΔ των Χανίων.

Ιστορικοί χρόνοι (Εικ. 50)

Για ένα χρονικό διάστημα, είναι ελάχιστες οι μαρτυρίες για τη ζωή στην περιοχή των Χανίων. Οι πρώτες μαρτυρίες επανακατοίκησης στην περιοχή των Χανίων ανάγονται στα πρωτογεωμετρικά χρόνια (10^{ος} – 9^{ος} αι. π.Χ.). Οι ανασκαφές στο λόφο του Καστελιού έχουν δώσει ελάχιστη αλλά χαρακτηριστική κεραμική. Σε κεντρικό σημείο της σύγχρονης πόλης, στην περιοχή του Καθολικού νεκροταφείου, βρέθηκε τυχαία ψευδόστομος αμφορίσκος του 10^{ου} αι. π.Χ. με οπή εξαερισμού στον ώμο. Στη θέση Πελεκαπίνα, ακριβώς στα δυτικά της πόλης και δίπλα στη δυτική όχθη του ποταμού Κλαδισού, μέσα σε παχύ στρώμα επιχώσεων, ανασκάφτηκαν το 1984 δύο γεωμετρικές ταφές σε πίθους, που χρονολογούνται στον 9^ο αι. π.Χ. (Εικ. 51).

Η πάλαι ποτέ ισχυρή εγκατάσταση των Χανίων παίζει ξανά πρωταγωνιστικό ρόλο από τον 8^ο αι. π.Χ., όταν, κατά τον Πausανία, ο Σπαρτιάτης Χαρμίδας έπεισε τους Κρήτες να εγκαταλείψουν την ορεινή ενδοχώρα και συνενώνοντας τις κώμες σε συνοικισμούς να ιδρύσουν πόλεις σε επίκαιρα σημεία, συνήθως κοντά στις ακτές. Ο νέος οικισμός κρατεί ως πυρήνα τον λόφο του Καστελιού, που στους επόμενους αιώνες οχυρώνεται και αποτελεί την ακρόπολη, ενώ η πόλη θα απλωθεί στα νότια και σε μεγάλη ακτίνα στα δυτικά του λόφου, έως τη σημερινή συνοικία της Νέας Χώρας. Σε ναό του ύστερου 8^{ου} ή των αρχών του 7^{ου} αιώνα πρέπει να ανήκε το τμήμα της πώρινης ζωφόρου που βρέθηκε στα θεμέλια της παλιάς κλινικής Μαργαρίτη, νότια του σημερινού Δημαρχείου (Εικ. 52). Εικονίζει το πολύ

ΤΟ «ΠΑΛΙΜΨΗΣΤΟΝ» ΤΗΣ ΑΡΧΑΙΑΣ ΚΥΔΩΝΙΑΣ

Εικ. 50 : Τοπογραφικό της πόλης των Χανίων με θέσεις αρχαιοτήτων των ιστορικών χρόνων (10^{ος} αι. π.Χ. – 4^{ος} αι. μ.Χ.)

Εικ. 51 : Πελεκαπίνα Χανίων, 1984. Δύο χρυσά ομφάλια με έκτυπη διακόσμηση ροδάκων και δύο χάλκινες πόρπες, από γεωμετρική ταφή σε πίθο (9^{ος} αι. π.Χ.). Αρχαιολογικό Μουσείο Χανίων (Μ 489-490)

Εικ. 52 : Πόλη Χανίων. Νότια Δημαρχείου, 1935. Τμήμα πύρινης ζωφόρου από ναό του ύστερου 8^{ου} ή των αρχών του 7^{ου} αι. π.Χ. Αρχαιολογικό Μουσείο Χανίων (Λ 92)

ενδιαφέρον, ανατολικής εμπνεύσεως, θέμα της επίθεσης ιππέων σε ναό με ξόανο θεάς στο εσωτερικό του, που προστατεύεται από τοξότες. Το ίδιο θέμα συνδέεται με τον κύκλο λατρείας της Ήρας και ίσως δηλώνει συνέχιση της σχέσης Κυδωνίας – Άργους, όπου το περίφημο Ηραίοιόν μέχρι τα χρόνια αυτά, και πιθανή σχέση και με τη Σάμο. Στην πλούσια κεραμική που προήλθε από τις ανασκαφές στον

λόφο, περιλαμβάνονται πολλές εισαγωγές. Παρατηρείται ότι κατά τον 8^ο αιώνα υπερέχουν τα προϊόντα της Αργολίδας και της Αττικής (Εικ. 53) ενώ στον 7^ο αιώνα επικρατεί η επίδραση του κορινθιακού εργαστηρίου. Η σύνδεση της Κυδωνίας με τους κατοίκους της Πελοποννήσου έχει πάντα σχέση με τη γεωγραφική θέση της πόλης στο δυτικό άκρο της Κρήτης, «καταντικρύ της Πελοποννήσου» κατά τον Διόδωρο τον Σικελιώτη. Η θέση της Κυδωνίας στη μέση της θαλάσσιας πορείας από την ανατολική Μεσόγειο προς την Ιταλία και τανάπαλιν, ασφαλώς διαδραμάτισε σημαντικό ρόλο στα χρόνια αυτά των αποικισμών ως κατάλληλος ενδιάμεσος σταθμός εμπορίου και ανεφοδιασμού. Οι ομοιότητες που παρατηρούνται στη γεωμετρική κεραμική των Χανίων με της Δωδεκανήσου και ειδικά της Κω αλλά και με της Γέλας στην Κάτω Ιταλία, μας αναγκάζουν να θυμηθούμε τον Θουκυδίδη και την αναφορά του στην ίδρυση της Γέλας από Κρήτες και Ρόδιους μαζί (Ιστορ. ΣΤ', ΙΙΙ.3), ακριβώς αυτή την εποχή.

Από τις όχθες του ποταμού Κλαδισού περισυλλέχθηκαν κατά το παρελθόν αρχαϊκές επιτύμβιες στήλες με επιγραφές στην αιγινητική γραφή (Εικ. 54). Στο νοτιοανατολικό άκρο της αρχαίας πόλης βρέθηκε εξαιρετος κορμός οπλίτη των ώριμων αρχαϊκών χρόνων, μοναδικό έργο τέχνης, που επίσης επιβεβαιώνει την ανάπτυξη υψηλής ποιότητας γλυπτικής στην πόλη, με γλύπτες που μαθήτευσαν στα μεγάλα κέντρα της αρχαιότητας.

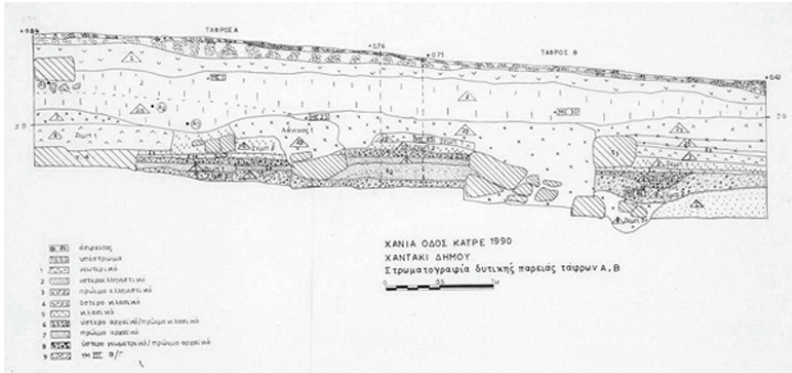

Εικ. 53 : Λόφος Καστέλι Χανίων. Εισηγμένη υστερογεωμετρική κεραμική και παιδική ταφή σε αγγείο (εγχυτρισμός) του τέλους του 8^{ου} αι. π.Χ.

Εικ. 54 : Όχθη ποταμού Κλαδισού, 1948. Πώρινη επιτύμβια στήλη με επιγραφή που συνδέεται με το αιγινητικό αλφάβητο (σάμα Μελισσίδος εμί). Αρχές 5^{ου} αι. π.Χ. Αρχαιολογικό Μουσείο Χανίων (Ε 49)

Σε μεγάλη ακτίνα στο κέντρο της σύγχρονης πόλης των Χανίων απλωνόταν η Κυδωνία των αρχαϊκών, κλασικών, ελληνιστικών και ρωμαϊκών χρόνων με την ακρόπολη στον λόφο του Καστελιού, ίχνη της οποίας διακρίνονται στη βάση του μεσαιωνικού τείχους, που χρονολογούνται πιθανότατα στα τέλη του 4^{ου} αι. π.Χ. (Εικ. 55). Πλήθος είναι οι πληροφορίες που οι σωστικές ανασκαφές φέρνουν καθημερινά στο φως. Στρωματογραφική τομή στην οδό Κατρέ απεκάλυψε επτά αλληπάλληλα οικιστικά στρώματα, από την ύστερη γεωμετρική έως την ύστερη ελληνιστική περίοδο (Εικ. 56).

Εικ. 56 : Λόφος Καστελιού, 1990. Στρωματογραφική τομή στην οδό Κατρέ, που δηλώνει επτά επάλληλα οικιστικά στρώματα, όσον αφορά στην 1^η χιλιετία π.Χ., από την ύστερη γεωμετρική έως την ύστερη ελληνιστική περίοδο (8^{ος} – 1^{ος} αι. π.Χ.)

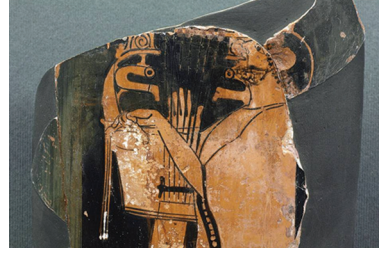
Δυστυχώς η συνεχής οικοδομική δραστηριότητα έχει καταστρέψει σε πολύ μεγάλο βαθμό τα αρχιτεκτονικά κατάλοιπα της πολύ σημαντικής αρχαϊκής και πρώιμης κλασικής πόλης (6^{ος} – 5^{ος} αι. π.Χ.). Όπως και στη γεωμετρική εποχή, ενώ το τοπικό κεραμικό εργαστήριο

Εικ. 55 : Καστέλι, 2006. Οδός Σήφακα. Νότια πλευρά της ακρόπολης της Κυδωνίας. Στη βάση του μεσαιωνικού τείχους διακρίνεται η κρηπίδα και μικρό τμήμα της αρχαίας ελληνικής οχύρωσης. Τα θεμέλια των οικοδομημάτων μπροστά από το τείχος ανήκουν στην προανακτορική εγκατάσταση (τέλος 3^{ης} χιλιετίας π.Χ.)

ριο περιορίζεται σε απλά προϊόντα ευρείας, καθημερινής χρήσης, η ανάγκη για πολυτέλεια πάντα χαρακτηρίζει τους κατοίκους. Αττικά μελανόμορφα, ερυθρόμορφα (Εικ. 57), καθώς και άφθονα, απλά μελαμβαφή αγγεία αναγνωρίζονται ως εισαγωγές στην πόλη, κατά τη διάρκεια τόσο του 5^{ου} όσο και του 4^{ου} αι. π.Χ. και δηλώνουν τη συνεχή εμπορική δραστηριότητα της Κυδωνίας. Η εντυπωσιακή παρουσία στην πόλη των Χανίων εισηγμένων αττικών ερυθρόμορ-

φων αγγείων της υστεροαρχαϊκής και πρώιμης κλασικής περιόδου, μπορεί να συνδεθεί με τις σχέσεις της Κυδωνίας με την Αίγινα και τον σημαίνοντα ρόλο της τελευταίας στη διάδοση της αττικής κεραμικής έως την Αίγυπτο. Προς το τέλος του 5^{ου} αι. πολλαπλασιάζεται η εισροή αττικών προϊόντων. Μελαμβαφή αγγεία, λήκυθοι λευκού βάθους, αρυβαλλοειδείς λήκυθοι και ληκύθια απηχούν την αποκατάσταση των σχέσεων

Εικ. 57 : Πόλη Χανίων. Αττική ερυθρόμορφη λήκυθος με παράσταση κιθαρωδού. Αποδίδεται στον Ζωγράφο του Τιθωνού (470 π.Χ.). Αρχαιολ. Μουσείο Χανίων (Π 2)

μεταξύ Κυδωνίας και Αθηνών, μετά τα σύντομα εμπόλεμα γεγονότα του 429 π.Χ. Πιθανότατα, στο εμπόριο κρητικής ξυλείας με την Αθήνα, την ίδια αυτή περίοδο, δεν ήταν αμέτοχη η Κυδωνία.

Οι οικιστικές και ταφικές μαρτυρίες πληθαίνουν διαρκώς όσον αφορά στον 4^ο αι. π.Χ. Τα εισηγμένα αττικά αγγεία, για την καθημερινή πολυτέλεια αλλά και για λατρευτική και ταφική χρήση, αυξάνονται σε αριθμό, ακόμη περισσότερο. Ξεχωρίζουν αγγεία του ρυθμού Κερτς, όπως ερυθρόμορφες λήκυθοι και κρατήρες. Το καλό κλίμα αντανακλάται και σε εμπορική συνθήκη που υπογράφουν οι δύο πόλεις. Αλλά και στα επιγράμματα της Κυδωνίας ανιχνεύονται αττικές επιρροές, όπως στην περίπτωση της επιγραφής της αναθηματικής στον Απόλλωνα, τη Δητώ και την Άρτεμη (βλ. σελ. 136).

Τα αρχαιολογικά δεδομένα εμπλουτίζονται κλιμακωτά όσο ανεβαίνουμε στα ανώτερα στρώματα της ελληνοιστικής και ρωμαϊκής εγκατάστασης (3^{ος} αι. π.Χ. – 4^{ος} αι. μ.Χ.). Στους ελληνοιστικούς αιώνες, τα ευρήματα καταδεικνύουν σχέσεις με την Αλεξάνδρεια (Εικ. 58), την Κυρηναϊκή και τον κόσμο της Ανατολής. Στην περίοδο της ρωμαιοκρατίας ανήκουν τα καλύτερα σωζόμενα αρχαία οικοδομήματα της Κυδωνίας με ψηφιδωτά δάπεδα που εντυπωσιάζουν και παραπέμπουν στην Αντιόχεια και τα βορειοαφρικανικά κέντρα (Εικ. 63-64).

Εικ. 58 : Οδός Γ. Χατζηδάκη. Οικία Εμμ. Μαθιουλάκη. Υπόγειος λαξευτός τάφος. Πήλινο γυναικείο ειδώλιο έξοχης τέχνης, κατασκευασμένο στην Αλεξάνδρεια. Αρχαιολ. Μουσείο Χανίων

Εικ. 59 : Οδός Κριάρη. Μικρό τμήμα κύριας οδού της αρχαίας πόλης, με μαρμάρινο κιονόκρανο κατά χώραν

Σε πρόσφατη ανασκαφή σε κεντρικό δρόμο των Χανίων (οδός Κριάρη) αποκαλύφθηκε μικρό τμήμα κυρίας οδού της αρχαίας πόλης (Εικ. 59), ενώ στην παρακείμενη Πλατεία 1866 ήρθαν στο φως λείψανα οικοδομημάτων όλων των ιστορικών περιόδων με ενδιαφέροντα και ποικίλα είδη δαπέδων (Εικ. 60).

Στην οδό Τζανακάκη εξακριβώθηκε ότι τα κτήρια της αρχαίας πόλης άρχιζαν από το ύψος του κινηματογράφου 'Ελληνίς', αφήνοντας απόσταση ασφαλείας 300 μ. από την αντίστοιχη νεκρόπολη. Η ανασκαφή στην οδό έφερε στο φως οικοδομήματα των ελληνιστικών χρόνων και της περιόδου της ρωμαιοκρατίας. Ελληνιστικό κτίσμα, επιμελημένης κατασκευής, αποτελούμενο από πέντε δωμάτια, βρέθηκε σφραγισμένο από την κατάρρευση της κεράμωσης της στέγης του. Παρακείμενες, λαξευμένες στο βράχο κοιλοότητες χρησί-

Εικ. 60 : Πλατεία 1866. Λείψανα οικοδομημάτων διαφόρων φάσεων της πόλης της 1^{ης} χιλιετίας π.Χ. έως τον 4^ο αι. μ.Χ.

Εικ. 61 : Οδός Τζανακάκη, 1998. Χαντάκι ΔΕΥΑΧ. Τμήμα εκτεταμένου οικοδομήματος της εποχής της ρωμαιοκρατίας

μευσαν ως απορριμματοφόροι λάκκοι στα ελληνιστικά και ρωμαϊκά χρόνια. Στα δυτικά τους ήλθε στο φως τμήμα εκτεταμένου οικοδομήματος της περιόδου της ρωμαιοκρατίας (Εικ. 61). Το ανατολικό του τμήμα καταλαμβάνει δωμάτιο προπαρασκευαστικού και εργαστηριακού χαρακτήρα. Πλατύ άνοιγμα με παραστάδα και κεκλιμένο επίπεδο οδηγούσε σε υπαίθριο χώρο με εστία, αποθήκη και θρανίο. Στα δυτικά, εκτείνεται μεγάλο δωμάτιο με δάπεδο από υδραυλικό κονίαμα, το οποίο επικοινωνούσε με άλλο ακάλυπτο χώρο, στρωμένο με λίθινες και πλίνθινες πλάκες και με κτιστό πηγάδι, από όπου ανασύρθηκε άφθονη κεραμική, ένας δακτυλιόλιθος και χάλκινο νόμισμα. Λίγο πριν τη συμβολή με την οδό Κ. Χιωτάκη, διαπιστώθηκε ότι το έως εδώ βραχώδες έδαφος μετέβαινε απότομα σε χαμηλή πεδινή έκταση. Η διαμόρφωση αυτή δεν είναι ορατή σήμερα, διότι εδώ απλώθηκε ο όγκος των επιχώσεων που προέκυψε από τη διάνοιξη της προστατευτικής τάφρου των νότιων ενετικών τειχών της πόλης, και έτσι μετατράπηκε η απότομη πλαγιά στην ομαλή κατηφορική οδό Τζανακάκη. Από τη θέση αυτή και μέχρι το τέλος της οδού, οι αρχαιότητες βρίσκονται σε βάθος πλέον των τριών μέτρων, κάτω από μεγάλο και επικίνδυνο όγκο χαλαρών επιχώσεων.

Στην οδό Αποκορώνου, υπολείμματα κτισμάτων των ελληνιστικών και ρωμαϊκών χρόνων αποκαλύφθηκαν από τη συμβολή με την Πλατεία της Μάχης της Κρήτης (Κοτζάμπαση) έως την Πλατεία

Εικ. 62 : Οδός Αποκορώνου, 1999. Χαντάκι ΔΕΥΑΧ.
Υπολείμματα αρχαίων κτισμάτων

Κολοκοτρώνη, όπου τοποθετείται το νότιο άκρο του αρχαίου οικισμού (Εικ. 62). Στα υψηλότερα στρώματα εντοπίστηκε ο λιθόστρωτος δρόμος της εποχής της τουρκοκρατίας, ο οποίος είχε την ίδια κατεύθυνση με τη σημερινή οδό και πλάτος περίπου 3,50 μ. Στα ανατολικά της οδού, στη θέση της Στοάς Βαρδινογιάννη, ήλθαν στο φως το 1977 τμήματα τριών δωματίων πολυτελούς οικοδομήματος του 3^{ου} αι. μ.Χ. (‘Οικία Διονύσου’), διακοσμημένων με εξαιρετα ψηφιδωτά δάπεδα με θέματα από τον διονυσιακό κύκλο. Η πλέον καλοδιατηρημένη παράσταση εικονίζει τη σκηνή της αναγνώρισης της Αριάδνης από τον Διόνυσο στη Νάξο, με τη συνοδεία Σατύρου και Παπποσιληνού (Εικ. 63). Στα διάχωρα των πλευρών σώζονται σκηνές από κωμωδίες του Μενάνδρου και οι προσωποποιήσεις του θέρους και του φθινοπώρου σε μετάλλια. Τα θέματα του δαπέδου δεύτερου χώρου, που αναγνωρίζεται ως τρικλίνιο (αίθουσα συμποσίων), διατάσσονται σε σχήμα T: Διόνυσος, Αριάδνη και Παν, Διόνυσος σε

Εικ. 63 : Οδός Αποκορώνου. Στοά Βαρδινογιάννη, 1977. Ψηφιδωτό δάπεδο με παράσταση Διονύσου και Αριάδνης (3ος αι. μ.Χ.). Αρχαιολογικό Μουσείο Χανίων

πάνθηρα και Σάτυρος, κωμικά προσωπεία. Σε πλαίσιο σώζονται οι τελευταίες λέξεις της υπογραφής του καλλιτέχνη. Το κύριο όνομά του έχει οριστικά χαθεί αλλά το εθνικό του αποκαθίσταται ως «Αντιοχεύς των προς Δάφνην». Δυτικότερα, στη θέση του καταστήματος Singer, αποκαλύφθηκε το 1937 άλλο ψηφιδωτό δάπεδο που εκτίθεται στο Αρχαιολογικό Μουσείο Χανίων, έχει ως κεντρικό θέμα τον έρωτα του Ποσειδώνα με τη νύμφη Αμυμώνη και συνοδεύεται από μικρή σκηνή κοκκορομαχίας (Εικ. 64). Στην πλατεία της Μητρόπολης βρίσκεται θαμμένο συγκρότημα λουτρών του 2^{ου} αι. μ.Χ., διακοσμημένο και αυτό με ψηφιδωτά δάπεδα που εικονίζουν Τρίτωνα, φυτικές συνθέσεις και δύο σανδάλια στην είσοδο, πλαισιωμένα από τα γράμματα Λ και Α που σημαίνουν ευχή για καλό λουτρό (Εικ. 64). Γενικά, τα ψηφιδωτά δάπεδα της Κυδωνίας κατά την περίοδο της ρωμαιοκρατίας είναι υψηλής καλλιτεχνικής ποιότητας και υποδηλώνουν σχέσεις με την Αντιόχεια αλλά και τα βορειοαφρικανικά κέντρα.

Στον χώρο του δημοτικού σταθμού αυτοκινήτων στην οδό Περιόδου και γύρω από αυτόν, οι σωστικές ανασκαφές των τελευταίων χρόνων έχουν φέρει στο φως, εκτός από κεραμικά εργαστήρια και άλλα ευρήματα του 4^{ου} αι. π.Χ., υπολείμματα δημόσιων πιθανότατα οικοδομημάτων που μάλλον αποτελούν τμήμα της Ρωμαϊκής Αγοράς της Κυδωνίας. Έχουν αποκαλυφθεί δύο πολύ επιμήκεις

Εικ. 64 : Πόλη Χανίων. Περιοχή Νέων Καταστημάτων. Ψηφιδωτό δάπεδο με παράσταση Ποσειδώνα και νύμφης Αμμύνης καθώς και μικρή σκηνή κοκκορομαχίας (3^{ος} αι. μ.Χ.), Αρχαιολογικό Μουσείο Χανίων. Οι δύο φωτογραφίες πάνω δεξιά ανήκουν στον ψηφιδωτό διάκοσμο του καταχωμένου λουτρού της πλατείας Μητρόπολης

στοές με κλίμακες, καταστήματα και δύο λουτρά, ένα μεγάλο του 1^{ου} αι. π.Χ. και ένα μικρό του 2^{ου}-3^{ου} αι. μ.Χ. (Εικ. 65).

Ήδη από τον ύστερο 4^ο και τον 3^ο αι. π.Χ., οπότε παρατηρούνται εκτεταμένα δημόσια έργα, συμπεριλαμβανομένης και της ακρόπολης του Καστελιού, φαίνεται ότι κατασκευάζεται το υδραγωγείο της πόλης, που οδηγούσε το νερό από τις πηγές του Κλαδισού ποταμού (Μπουτσουνάρια), όπως και στην ενετοκρατία. Σε διάφορα σημεία της σύγχρονης πόλης, όπως στην οδό Μυλωνογιάννη και σε παρακείμενο οικόπεδο εντοπίστηκαν τμήματα αυτού του λαξευτού, υπόγειου υδραγωγείου. Πρόσφατα, σε οικόπεδο της Αγροτικής Τράπεζας στην οδό Σκαλίδη, στο δυτικό άκρο της αρχαίας πόλης, ήλθε στο φως υπόγεια λαξευτή κατασκευή, που σχετίζεται με την ύδρευση.

Εικ. 65 : Οδός Περίδου. Δημοτικός σταθμός αυτοκινήτων. Τμήμα στοάς δημόσιου οικοδομήματος και υπολείμματα λουτρών της εποχής της ρωμαιοκρατίας

Στις παρυφές της πόλης λειτουργούσαν βιοτεχνικές μονάδες. Κεραμικοί κλίβανοι έχουν εντοπιστεί σε διάφορες θέσεις μαζί με αποθέτες με πολύ ενδιαφέρουσα κεραμική των κλασικών και ελληνιστικών χρόνων. Σε οικόπεδο στο δυτικό άκρο της πόλης (οδό Πειραιώς, ιδιοκτησία Χρ. Μαυριγιαννάκη) ήλθε στο φως ολόκληρη η εγκατάσταση ληνού του 4^{ου} αι. π.Χ. (Εικ. 66), κεραμικό εργαστήριο των ελληνιστικών χρόνων, καθώς και τμήμα μεγάλου οικοδομήματος της περιόδου της ρωμαιοκρατίας (2^{ος} – 4^{ος} αι. μ.Χ.) με υπολείμματα ψηφιδωτού δαπέδου και του υποκαύστου ενός μικρού λουτρού, το οποίο διατηρείτο ελάχιστα. Δύο εντυπωσιακοί κλίβανοι των ρωμαϊκών χρόνων (τέλος 1^{ου} – αρχές 2^{ου} αι. μ.Χ.) ήλθαν στο φως στο γειτονικό, προαναφερθέν οικόπεδο της οδού Σκαλίδη (Εικ. 67), που παρουσιάζουν κοινά κατασκευαστικά στοιχεία με σύγχρονους από την ανατολική Κρήτη (Ιστρωνα) και την Πελοπόννησο (Ηλιδα). Σε αυτό το τοπικό εργαστήριο κατασκευάζονταν οξυπύθμενοι αμφορείς (τύπου AC 1a) (Εικ. 68), όπως συνάγεται από τα παρα-

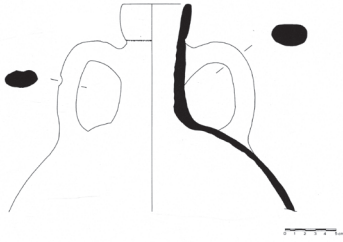

Εικ. 66 : Οδός Πειραιώς. Οικόπεδο Χρ. Μαυριγιαννάκη. Εγκατάσταση ληνού του 4^{ου} αι. π.Χ.

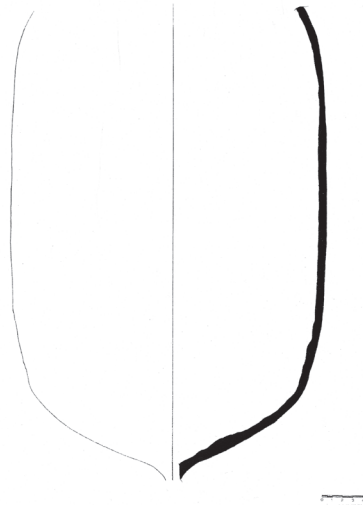

Εικ. 67 : Οδός Σκαλίδη. Οικόπεδο Αγροτικής Τράπεζας. Πάνω: Ο κεραμικός κλίβανος 1, από ανατολικά. Πάνω αριστερά: Ο κεραμικός κλίβανος 1 με οξυπύθμενους αμφορείς τύπου AC 1a σε θραύσματα, κατά χώραν (τέλος 1^{ου} – αρχές 2^{ου} αι. μ.Χ.)

δείγματα που βρέθηκαν κατά χώραν στους κλιβάνους (Εικ. 67) αλλά και μέσα σε εκτεταμένο αποθέτη απορριμμάτων. Ο συγκεκριμένος τύπος αμφορέα έχει εντοπιστεί και σε άλλες θέσεις της Κρήτης, όπως Φαλάσαρνα, Κίσαμο, Νοπήγεια, Απτέρα, Λουτρό, Ελεύθερνα, Ηράκλειο, Κνωσό και Κερατόκαμπο. Η μεγάλη συχνότητά του στην Κυδωνία και ο εντοπισμός κεραμικών εργαστηρίων παραγωγής του

Εικ. 68 : Οδός Σκαλίδη. Οικόπεδο Αγροτικής Τράπεζας. Οξυγύθμενος αμφορέας τύπου AC 1a (τέλος 1^{ου} – αρχές 2^{ου} αι. μ.Χ.)

Εικ. 69 : Οδός Μελετίου Μεταξάκη. Οικόπεδο Γ. Γωνιωτάκη. Υπολείμματα οστρέων πορφύρας μετά την επεξεργασία τους. Εποχή της ρωμαϊοκρατίας

συνδέουν άμεσα την πόλη με την κατασκευή του συγκεκριμένου τύπου και την πιθανή χρήση του για το εμπόριο του τοπικού οίνου.

Βιοτεχνική εγκατάσταση για την παραγωγή της πολύτιμης πορφύρας εντοπίστηκε σε άλλο οικόπεδο (Γ. Γωνιωτάκη), επίσης στη Νέα Χώρα (Εικ. 69). Πίθος με πλήθος θρυμματισμένων οστρέων πορφύρας αποκαλύφθηκε και στα δυτικά του Δημοτικού Κήπου (ξενοδοχείο «Μινώα»). Οι παραπάνω μαρτυρίες οδηγούν στην υπόθεση ότι η παραγωγή ακριβής βαφής από την πορφύρα ήταν μία ανθούσα δραστηριότητα της πόλης κατά τα ρωμαϊκά χρόνια.

Ιστορικοί χρόνοι. Ιερά

Κατά τον Ηρόδοτο, οι εξόριστοι Σάμιοι, που κατέφυγαν στην Κυδωνία το 524 π.Χ., ήσαν οι ιδρυτές των ιερών της πόλης: *τὰ ἱερά τὰ ἐν Κυδωνίῃ ἐόντα νῦν οὗτοι εἰσι οἱ ποιήσαντες [καὶ τὸν τῆς Δικτύννης νηόν]* (Ηρόδ. ΙΙΙ, 59.2). Με κύριο βοήθημα τις ανασκαφικές έρευνες, σημαντικά είναι τα σημερινά διαθέσιμα στοιχεία για τη χωροθέτηση διαφόρων ναών και ιερών στην περίμετρο της αρχαίας πόλης:

Στην περιοχή της νότιας εισόδου της πόλης είχε ιδρυθεί ήδη από τις αρχές του 7^{ου} αι. π.Χ. ναός, που μάλλον σχετίζεται με τη λατρεία της Ήρας, στον οποίο ανήκε το τμήμα της πρώιμης αρχαϊκής ζωφόρου που έχει περιγραφεί παραπάνω (σελ. 122, 124 και Εικ. 52). Σε κοντινή θέση βρέθηκε τυχαία, το 1970, λίθινη βάση αγάλματος τετράποδου, πιθανότατα χάλκινου, με αναθηματική επιγραφή στον Απόλλωνα, την Αρτέμιδα και τη Λητώ, η οποία είναι γραμμένη στοιχηδόν ως αττικίζον έμμετρο επίγραμμα. Η επιγραφή χρονολογείται στο α' μισό του 4^{ου} αι. π.Χ. και ίσως δηλώνει την ύπαρξη ιερού αφιερωμένου στην απολλώνια Τριάδα, κάπου εκεί κοντά.

Στο νοτιοανατολικό άκρο της πόλης, στην ευρύτερη περιοχή του κινηματογράφου 'Ελληνίς', τοποθετείται το αρχαίο θέατρο, το οποίο σωζόταν έως το 1585, όταν, σύμφωνα με τη μαρτυρία του Ενετού Honorio Belli, γκρεμίστηκε για να χρησιμοποιηθεί το δομικό υλικό του στην κατασκευή των τειχών της πόλης. Ο Belli επίσης μνημονεύει τα ερείπια δωρικού ναού σε κοντινό σημείο. Στο νότιο τμήμα του κινηματογράφου αποκαλύφθηκε μικρό υπόλειμμα μεγάλης δημόσιας κατασκευής (στάδιο;), για την οποία δεν υπάρχει δυνατότητα περαιτέρω ανασκαφικής έρευνας και δεν μπορεί να ταυτιστεί με το αναζητούμενο θέατρο. Σε οικόπεδο της οδού Σφακίων βρέθηκε πρόσφατα βάση αναθηματικού αγάλματος του 5^{ου} αι. π.Χ. με επιγραφή που πιστοποιεί λατρεία του Ηρακλή: *Αἰσχύλος Πεταλίδα Ἡρακλεῖ*.

Σε αρχαϊκό ναό, ιδρυμένο στο ανατολικό άκρο της πόλης, στα δυτικά του σύγχρονου σταδίου, ανήκουν οι μεγάλων διαστάσεων

σπόνδυλοι (διαμέτρου 0,80 μ.) που προέρχονται από τεράστιους κίονες (Εικ. 70). Οι σπόνδυλοι βρέθηκαν σε ιδιωτικό οικόπεδο, εντοιχισμένοι σε μεταγενέστερο τείχος. Ναός της Αφροδίτης είχε μάλλον ιδρυθεί στο βορειοανατολικό άκρο της πόλης, στην περιοχή του μινωικού ιερού της οδού Δασκαλογιάννη (Εικ. 72), όπως προκύπτει από την προαναφερθείσα επιγραφή στο χείλος αγγείου (βλ. σελ. 106 και Εικ. 20). Επίσης, τυχαίο εύρημα από την πόλη των Χανίων είναι

Εικ. 70 : Οδός Μιχελιδάκη. Οικόπεδο Ραϊσάκη – Μπενάκη. Μεγάλων διαστάσεων σπόνδυλοι από αρχαϊκό ναό. Αρχαιολογικό Μουσείο Χανίων

Εικ. 71 : Πόλη Χανίων. Μαρμάρινο αγαλμάτιο Αφροδίτης των ελληνιστικών χρόνων (2^{ος} αι. π.Χ.). Αρχαιολογικό Μουσείο Χανίων (Λ 67)

Εικ. 72 : Οδός Δασκαλογιάννη. Ιερό Αφροδίτης. Κεφαλές πήλινων ειδωλίων γυναικείας θεότητας (4^{ος} αι. π.Χ.). Αρχαιολογικό Μουσείο Χανίων

υστεροελληνιστικό μαρμάρινο αγαλμάτιο της Αφροδίτης (Εικ. 71). Τέλος, αναφέρονται ερείπια ναού της Αρτέμιδος στο δυτικό άκρο της πόλης, στην αρχή της παρόδου που οδηγεί προς το χωριό Περιβόλια.

Η αναφορά σε ιερέα Πάντων των

Εικ. 73 : Ακρωτήρι Χανίων. Σπήλαιο Αρκουδιώτισσας. Τμήμα πήλινου, ανάγλυφου πίνακα με απεικόνιση του Απόλλωνα στον τύπο του «κιθαριστή». Πιθανότατα έργο αττικού εργαστηρίου (α' μισό 5^{ου} αι. π.Χ.). Αρχαιολογικό Μουσείο Χανίων (Π 1198)

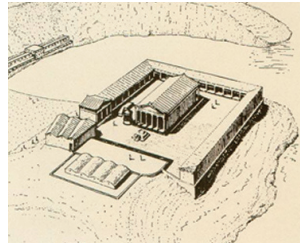
Θεών (*πᾶσι θεοῖς...ἱαρεύς*) που συμπεριλαμβάνεται στο επίγραμμα στην απολλώνια Τριάδα, αποτελεί την αρχαιότερη ελληνική μαρτυρία στη λατρεία όλων των θεών, μετά τα μυκηναϊκά χρόνια (π.χ. οι κνωσιακές πινακίδες Gg 702 και 705).

Στα ΒΑ των Χανίων, στη χερσόνησο του Ακρωτηρίου (Μελέχα), έχουν ερευνηθεί δύο ακόμη ιεροί χώροι της Κυδωνίας. Πρόκειται για το σπήλαιο Λερά, με θέα σε όλη την Κυδωνία χώρα, και το σπήλαιο Αρκουδιώτισσα. Στο σπήλαιο Λερά είναι επιβεβαιωμένη η λατρεία του Πάνα και των Νυμφών (*graffiti* σε αγγεία) και πιθανόν της Αρτέμιδος. Γενικά, η κεραμική του σπηλαίου ανήκει σε πολλές περιόδους, με αρχή τη νεολιθική εποχή. Το ίδιο παρατηρείται και στο σπήλαιο της Αρκουδιώτισσας. Από εδώ προέρχεται ενδιαφέρον πρώιμος κλασι-

κός πήλινος, ανάγλυφος πίνακας που εικονίζει τον Απόλλωνα και την Αρτέμιδα, όρθιους, τον ένα απέναντι στον άλλο (Εικ. 73).

Ένα τρίτο λατρευτικό σπήλαιο στον χώρο του Μεσογειακού Αγρονομικού Ινστιτούτου, στα ΝΑ των Χανίων, ήταν και αυτό αφιερωμένο σε γυναικεία θεότητα της γονιμότητας (Δήμητρα ή Αρτέμιδα). Η ανασκαφή έφερε στο φως πολλά πήλινα ειδώλια, λύχνους και αγγεία, που χρονολογούνται από τον 5^ο αι. π.Χ. έως τον 1^ο αι. μ.Χ. Επίσης, περισυλλέχθηκε πλήθος οστών από αιγοπρόβατα και χίρους αλλά και από ελάφια, άλογα και πουλιά.

Έξω από τα όρια της ίδιας της πόλης, στην επικράτεια της Κυδωνίας, ανήκε το περιώνυμο *Δικτυνναίον ιερό*, ιδρυμένο στο ακρωτήριο Σπάθα, στα ΒΔ των Χανίων (Εικ. 75) (Στράβων Χ, 4.12). Πρόκειται για τον *τῆς Δικτύνης νηόν* που αναφέρει ο Ηρόδοτος ότι ανεγέρθηκε από σάμιους αποίκους στα τέλη του 6^{ου} αι. π.Χ. αλλά η λατρεία

Εικ. 75 : Ακρωτήριο Σπάθα. Όρμος Μένιες, Δικτυνναίον ιερό. Απόψεις του χώρου

Εικ. 74 : Δικτυνναίον ιερό. Αναπαράσταση του ιερού κατά την περίοδο της ρωμαιοκρατίας (F. Matz, *Forschungen auf Kreta*, 1951, πίν. 76)

προϋπήρχε. Κατά τον ποιητή Καλλίμαχο, οι Κυδωνιάτες λάτρευαν την κρητική θεότητα Δίκτυννα με βωμούς και θυσίες (Καλλιμ. *Αρτέμ.* 197-99). Το Δικτυνναίον, συγκέντρωνε μεγάλο πλούτο από αφιερώματα και είχε ως φύλακες άγρια σκυλιά. Και η λατρεία της Δίκτυννας ανάγεται στη μινωική εποχή, καθώς μύθος της δυτικής Κρήτης συνδέει την κρητική νύμφη Βριτόμαρτι με τον Μίνωα, ο οποίος την καταδίωξε. Η προϊστορική θεότητα Δίκτυννα ταυτίζεται με την κλασική θεότητα Αρτέμιδα, έχει τα γνωρίσματά της ως διαδόχου της μινωικής Πότνιας Θηρών και της Ορείας Μητρός και εικονίζεται με τον ίδιο τρόπο (Εικ. 76).

Στα χρόνια της ρωμαιοκρατίας, το Δικτυνναίον περιήλθε στον έλεγχο της Πολυρρηνίας (Στράβων Χ, 4.13). Επίσης, σε επιγραφή που βρέθηκε στον χώρο του ιερού, τονίζεται ο έλεγχος της Πολυρρηνίας στη διαχείριση και τα εισοδήματα του ιερού κατά το διάστημα της κατοχής της. Το ιερό καταλάμβανε το υψηλό πλάτωμα πάνω

Εικ. 76: Άγαλμα Αρτέμιδος από το Δικτυνναίον ιερό, όπου η θεά λατρευόταν με την ιδιότητα της Άρτεμης-Δίκτυννας. Ρωμαϊκό αντίγραφο από χάλκινο πρωτότυπο άγαλμα των ελληνιστικών χρόνων (1^{ος} – 2^{ος} αι. μ.Χ.). Αρχαιολογικό Μουσείο Χανίων (Λ 79)

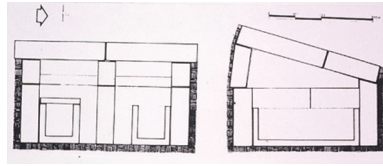
από τον κόλπο Μένιες (Εικ. 75). Ελάχιστα ίχνη έχουν σωθεί, διότι για αιώνες οι κάτοικοι των Χανίων και της γύρω περιοχής χρησιμοποιούσαν το δομικό υλικό του για την ανέγερση των δικών τους οικοδομημάτων, όπως του παλιού Τελωνείου των Χανίων. Η ανασκαφή του 1942 από τους γερμανούς κατακτητές U. Jantzen και G. Welter έδειξε ότι η ιστορία του Δικτυνναίου των ιστορικών χρόνων ξεκινά τουλάχιστον από τον 7^ο αι. π.Χ., όπου χρονολογείται τμήμα πήλινης σίμης με ανάγλυφο, το οποίο απέδωσαν στο οικοδόμημα των Σαμίων.

Ιστορικοί χρόνοι. Νεκρόπολη

Τα νεκροταφεία των διαφόρων φάσεων της Κυδωνίας των ιστορικών χρόνων αγκαλιάζουν την πόλη, από τα νοτιοανατολικά, νότια και δυτικά. Διακρίνεται μεγάλη ποικιλία τύπων ταφικής αρχιτεκτονικής: τάφοι κιβωτιόσχημοι, υπόγειοι λάξευτοί, λακκοειδείς, κεραμοσκεπείς καλυβίτες και εγχυτρισμοί. Κύριο κριτήριο επιλογής του είδους της ταφής, εκτός από τα ταφικά έθιμα του τόπου και της εποχής, ήταν πάντοτε η κοινωνική τάξη και η οικονομική κατάσταση της οικογένειας του νεκρού. Το αρχαϊκό-κλασικό νεκροταφείο εντοπίζεται κυρίως στα νότια και τα ανατολικά της πόλης, σε μεγάλη απόσταση από τα όριά της, ενώ το ελληνιστικό και το ρωμαϊκό ταυτίζεται τοπογραφικά σε μεγάλο βαθμό με το μινωικό, ίσως επειδή η ταφική αρχιτεκτονική των αντίστοιχων περιόδων χρειαζόταν μαλακό βράχο για λάξευση. Στα ρωμαϊκά χρόνια δεν υπήρχε πλέον αρκετός ελεύθερος χώρος και δεν παρατηρείται ιδιαίτερη οργάνωση στο χώρο των νεκροταφείων.

Στα αρχαϊκά χρόνια συνηθίζονται οι ταφές σε πίθους (Εικ. 77). Στην κλασική εποχή επικρατεί ένας τύπος διπλού κιβωτιόσχημου τάφου, κατασκευασμένου από μεγάλους ασβεστολιθικούς λίθους σε δύο δόμους και με επικλινή στέγαση από όμοιους πλακοειδείς λίθους (Εικ. 78). Οι δύο χώροι περικλείουν από μία μονολιθική λάρνακα. Οι ταφές συνοδεύονται από μικρά πήλινα αγγεία, συνήθως ληκύθια, σκυφίδια, όλπες και λύχνους αλλά και ορισμένα γραπτά αγγεία, ανάμεσα στα οποία ξεχωρίζουν για την ποιότητά τους τα εισηγμένα ερυθρόμορφα από την Αττική, κυρίως λήκυθοι (Εικ. 57). Δεν λείπουν τα παραδείγματα ανάγλυφων, λίθινων επιτύμβιων στηλών (Εικ. 79) και επιγραφών με το όνομα του νεκρού, κατά τον συρμό της εποχής που ακολουθούσε αττικές επιδράσεις.

Στον 4^ο αι. οι απλοί κιβωτιόσχημοι τάφοι απαντούν συχνά (Εικ. 80). Πρόσφατη ανασκαφή στον χώρο του Εθνικού Σταδίου απεκάλυψε ταφές στο παχύ στρώμα άμμου της περιοχής, που είναι είτε απλοί ενταφιασμοί ή εγχυτρισμοί σε αμφορείς και πήλινες κυψέλες. Ανάμεσά τους και ένας σιδηροδέσμιος νεκρός (Εικ. 81).

Εικ. 78 : Πόλη Χανίων. Νότιο νεκροταφείο. Σχέδιο διπλού κιβωτιόσχημου τάφου της κλασικής περιόδου

Εικ. 77 : Πόλη Χανίων. Νότιο νεκροταφείο. Αρχαϊκή ταφή σε πίθο

Εικ. 79 : Πόλη Χανίων. Λίθινη αττική, επιτύμβια στήλη των κλασικών χρόνων (4^{ος} αι. π.Χ.). Η καθιστή μορφή παριστάνει τη νεκρή. Αρχαιολογικό Μουσείο Χανίων (Λ 264)

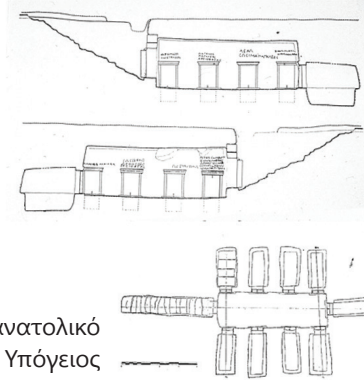
Εικ. 80 : Οδός Γιαμπουδάκη. Νοτιοανατολικό νεκροταφείο. Απλός κιβωτιόσχημος τάφος του 4^{ου} αι. π.Χ.

Στη μεσαία αστική τάξη —ίσως εμπόρων— ανήκει ένα ξεχωριστό είδος υπόγειου λαξευτού τάφου των πρώιμων ελληνιστικών χρόνων (τέλος 4^{ου} – 3^{ου} αι. π.Χ.). Οι τάφοι αυτού του τύπου έχουν έως σήμερα εντοπιστεί στην περιοχή Ολυμπίων-Δικαστηρίων και είναι οικογενειακοί. Ο ίδιος αρχιτεκτονικός τύπος απαντάται επίσης στην Αλεξάνδρεια, την Κυρηναϊκή και την Κύπρο και παραπέμπει στην ανάπτυξη σχέσεων ανάμεσα στην Κυδωνία και τις παραπάνω περιοχές. Λαμπρό παράδειγμα αυτής της ταφικής αρχιτεκτονικής αποτελεί ο τάφος του οίκου του Κυδωνιάτη Αχαιάδα που διατηρείται στην οικία Μαθιουλάκη (Εικ. 82). Λαξευτή κλίμακα μήκους

5,80 μ. οδηγεί σε χαμηλή είσοδο ύψους 1,20 μ. Στο εσωτερικό ανοίγονται εννέα ταφικοί θάλαμοι στις πλευρές μακρόστενου διαδρόμου, επίσης 5,80 μ. μήκους. Μονολιθικές πλάκες σφράγιζαν τις εισόδους των θαλάμων που πλαισιώνονται από λίθινες πελεκητές παραστάδες και γείσο, πάνω από το οποίο αναγράφονται με κάρβουνο τα ονόματα των νεκρών (Εικ. 83). Ο οικογενειακός αυτός τάφος είχε χρησιμοποιηθεί από τρεις γενιές με πιο φροντισμένη την ταφή της λεχώνας Σωσίμας. Από τα κτερίσματα των τάφων μεγαλύτερο ενδιαφέρον παρουσιάζουν τα πήλινα ειδώλια, έντονα επηρεασμένα από

Εικ. 81 : Εθνικό Στάδιο Χανίων. Ανατολικό νεκροταφείο. Απλοί ενταφισμοί στην άμμο και εγχυτρισμοί του 4^{ου} και των αρχών του 3^{ου} αι. π.Χ.

Εικ. 82 : Οδός Γ. Χατζηδάκη. Νοτιοανατολικό νεκροταφείο. Οικία Εμμ. Μαθιουλάκη. Υπόγειος λαξευτός τάφος (τέλος 4^{ου} – αρχές 3^{ου} αι. π.Χ.)

Εικ. 83 : Οδός Γ. Χατζηδάκη. Οικία Εμμ. Μαθιουλάκη. Υπόγειος λαξευτός τάφος. Επιγραφή με το όνομα του νεκρού πάνω από το γείσο της εισόδου ενός θαλάμου

τη σύγχρονη κοροπλαστική. Μερικά παραδείγματα είναι εισηγμένα από την Αλεξάνδρεια, όπως αποδείχτηκε και από την ανάλυση των χρωστικών υλών (από τη χημικό δρ. Νόνη Μαραβελάκη) (Εικ. 58). Ένας ξεχωριστός τύπος πήλινης θρηνωδού, προϊόν τοπικού εργαστηρίου, απαντάται συχνά στην Κυδωνία, τέλεια εναρμονισμένος με τον ταφικό προορισμό του (Εικ. 84). Συνηθισμένα κτερίσματα είναι οι χαρώνειοι, ψευδοαιγινητικοί χρυσοί και αργυροί οβολοί (ανάμεσά τους και ένας χρυσός οβολός

Εικ. 84 : Οδός Γ. Χατζηδάκη. Οικία Εμμ. Μαθιουλάκη. Υπόγειος λαξευτός τάφος. Πήλινο ειδώλιο θρηνωδού του τοπικού κεραμικού εργαστηρίου. Αρχαιολ. Μουσείο Χανίων (Π 5722)

Εικ. 85 : Οδός Γ. Χατζηδάκη. Οικία Εμμ. Μαθιουλάκη. Υπόγειος λαξευτός τάφος. Πήλινο επιχρυσωμένο και χρυσό περιδέραιο. Αρχαιολ. Μουσείο Χανίων

Εικ. 86 : Οδός Γ. Χατζηδάκη. Οικία Εμμ. Μαθιουλάκη. Υπόγειος λαξευτός τάφος. Χρυσά και πήλινα επιχρυσωμένα ενώτια. Τα επιχρυσωμένα μοιάζουν πολύ με αυτά που κοσμούν την κεφαλή της Δικτύνης στον αργυρό στατήρα (βλ. Εικ. 1). Αρχαιολογικό Μουσείο Χανίων

της Κυρήνης), τα χάλκινα κάτοπτρα και οι στλεγγίδες, καθώς και τα μυροδοχεία. Επίσης, επιχωριάζει ένας ιδιαίτερος τύπος συμπαγούς πήλινου μυροδοχείου, υπόλειμμα επιτάφιων τελετών. Σε ταφικές τελετουργίες και νεκρόδειπνα παρατέμπουν και υπολείμματα τροφών, όπως από αβγά και αμύγδαλα. Στην Κυδωνία, οι ταφές έχουν συνήθως συληθεί ήδη από την αρχαιότητα. Εντυπωσιακά χρυσά κοσμήματα, ή πήλινες επιχρυσωμένες απομιμήσεις τους μόνο για ταφική χρήση (Εικ. 85-86), διασώθηκαν σε λίγες ταφές και αποτελούν ελάχιστο δείγμα του πλούτου της πόλης και των κατοίκων της, καθώς και τις σχέσεις και διασυνδέσεις της με όλο τον ελληνιστικό κόσμο.

Το 1998, ακριβώς στη συμβολή των οδών Τζανακάκη και Βαλαωρίτου, ήρθε στο φως τμήμα ομαδικής ταφής του 3^{ου} αι. π.Χ. (Εικ. 87). Ο βράχος είχε λαξευτεί πρόχειρα σε δύο επίπεδα για να δεχτεί μεγάλο αριθμό ταφών. Αποκαλύφθηκαν 36 νεκροί σε τέσσερις συστάδες. Οι νεκροί κάθε συστάδας, σε ύπτια θέση και με τον ίδιο προσανατολισμό, είχαν τοποθετηθεί πολύ πυκνά, ούτως ώστε τα άκρα της ανατολικότερης να βρίσκονται δεξιά και αριστερά των κρανίων της επομένης. Τα λιγοστά κτερίσματα είχαν εναποτεθεί ανάμεσα ή πάνω στους

Εικ. 87: Συμβολή οδών Τζανακάκη και Βαλαωρίτου, 1997. Ανατολικό νεκροταφείο. Τμήμα ομαδικής ταφής του 3^{ου} αι. π.Χ.

νεκρούς. Όσοι μπόρεσαν να αναγνωριστούν ήταν ενήλικες άνδρες, κυρίως μεταξύ 25 και 35 ετών, ενώ υπάρχει και άτομο κάτω των 18. Οι ομαδικές ταφές γενικά παραπέμπουν σε πολεμικό γεγονός ή σε θανατηφόρα επιδημία. Η περίπτωση πολεμικής σύρραξης είναι πιθανότερη, εφόσον πρόκειται αποκλειστικά για άνδρες, παρά το γεγονός ότι στα οστά αναγνωρίστηκε (από τη δρ. Χρύσα Μπούρμπου) μόνο ένα τραυματικό επεισόδιο. Με βάση τη χρονολόγηση της ελάχιστης κεραμικής,

το παραπάνω εύρημα θα μπορούσε να έχει σχέση με την πολιορκία της Κυδωνίας από τους Φωκείς υπό τον Φάλαικο, το 343 π.Χ., όπως μνημονεύεται από τον Πausanία (βλ. σελ. 87). Ο συγκεκριμένος, μάλιστα, τρόπος ενταφιασμού ίσως παραπέμπει σε εχθρούς στρατιώτες και όχι σε ήρωες κυδωνιάτες.

Στα χρόνια της ρωμαϊοκρατίας και ειδικά κατά τον 2^ο και 3^ο αι. μ.Χ., ο χαρακτηριστικός τύπος υπόγειου λαξευτού θαλαμοειδούς οικογενειακού τάφου της μεσαίας τάξης διακρίνεται από σύντομο κατηφορικό δρόμο προσέλευσης, χαμηλή είσοδο και θάλαμο με στενό και βαθύ διάδρομο στο μέσον, γύρω από τον οποίο τοποθετούνταν οι νεκροί (Εικ. 88). Τα κτερίσματα, γυάλινα αγγεία, πήλινα μυροδοχεία και άλλα σκεύη και λύχνοι, τοποθετούνταν σε μικρές κόγχες λαξευμένες στα τοιχώματα του θαλάμου. Οι φτωχότερες τάξεις χρησιμοποιούσαν τον τύπο του κεραμοσκεπούς καλυβίτη, ως επί το πλείστον με ελάχιστα κτερίσματα (Εικ. 89). Ορισμένα τμήματα

Εικ. 88 : Οδός Τζανακάκη, 1997. Ανατολικό νεκροταφείο. Υπόγειος θαλαμοειδής τάφος εποχής ρωμαιοκρατίας. Εσωτερικό θαλάμου και κτερίσματα

Εικ. 89 : Πάρκο Ειρήνης και Φιλίας. Κεραμοσκεπείς τάφοι

του κεντρικού νεκροταφείου, όπου κυριαρχούσαν οι απλοί κιβωτιόσχημοι, οι λακκοειδείς και οι καλυβίτες, έχουν διευθετήσεις κατά συστάδες, με ταφικούς περιβόλους και λιθόστρωτα μονοπάτια.

Η εντυπωσιακή άνθηση που παρουσιάζει η Κυδωνία στα χρόνια της ρωμαιοκρατίας, όπως δηλώνεται από τις ανασκαφές, ασφαλώς οφείλεται στη μεγάλη εμπορική δραστηριότητά της και μπορεί να συγκριθεί μόνο με τα μακρινά μυκηναϊκά χρόνια (14^{ος} – 13^{ος} αι. π.Χ.). Έντονη σεισμική δραστηριότητα σημαδεύει την Κρήτη κατά τους πρώτους αιώνες μ.Χ., με τους καταστροφικούς σεισμούς του 66, 110, 251 και 365, όπως μνημονεύονται από τους αρχαίους συγγραφείς. Τα ίχνη των καταστροφών αυτών αποκαλύπτει η αρχαιολογική σκαπάνη και στην πόλη των Χανίων. Μετά το σεισμό του 66 μ.Χ. ανεγείρονται νέα, πολυτελή οικοδομήματα, που φανερώνουν τον πλούτο της πόλης, όμως από τα μέσα του 3^{ου} αι. και στο εξής η εγκατάσταση εμφανίζεται μεν εύπορη αλλά ποτέ πια όπως στο παρελθόν.

Εικ. 90 : Ακρόπολη Κυδωνίας. Αρχιτεκτονικά μέλη από τα οικοδομήματα της αρχαίας πόλης, ενσωματωμένα στο τείχος των χριστιανικών χρόνων

Στα μέσα του 4^{ου} αι. μ.Χ., το 365, τρομακτικής έντασης σεισμός ταρακουνά συθέμελα και γκρεμίζει την πόλη των Χανίων, ταυτόχρονα με πολλές ακόμη πόλεις στο νησί, και διακόπτει βίαια την ιστορική πορεία της ΝΑ Μεσογείου. Στα χριστιανικά χρόνια, για την επισκευή του τείχους της ακρόπολης του Καστελιού με μια πρόχειρη αλλά εντυπωσιακή κατασκευή, ενσωματώθηκε ως απλό οικοδομικό υλικό πλήθος αρχιτεκτονικών μελών από τα ερειπωμένα, σημαντικά αρχαία κτίσματα της Κυδωνίας (Εικ. 90).

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Αλεξίου, Στ., *Μινωικός Πολιτισμός*, Ηράκλειο 1964.
_____, «Απολλωνία – Πάνορμος», *Μινωικά και Ελληνικά. Αρχαιολογικές Μελέτες*, Αθήνα 2002, 191-204.
Ανδρεαδάκη-Βλαζάκη, Μ., «Αρχαιολογικές θέσεις στην πόλη των Χανίων». *Χανιά (Λεύκωμα του Δήμου)* 1981, 52-57.
_____, «Υπόγειο άδυτο ή δεξαμενή καθαρμών στα Χανιά», *ΑΑΑ XXI* (1988): 56-76.

- Andreadaki-Vlasaki, M., «The Khania area, ca. 1200-700 B.C.», στο Musti, D. – A. Sacconi – L. Rocchetti – M. Rocchi – E. Scafa – L. Sportiello – M.E. Giannotta (επιμ.), *La Transizione dal miceneo all' alto arcaismo. Dal palazzo alla citta, Atti del convegno internazionale, Roma 14-19 marzo 1988*, Roma 1991, 403-423.
- Andréadaki-Vlasaki, M., «La nécropole du Minoen Récent III de la ville de la Canée», στο Driessen, J. – A. Farnoux (επιμ.), *La Crète Mycénienne. Actes de la Table Ronde internationale organisée per l'École française d'Athènes, 26-28 Mars 1991*, (BCH Supplément 30), Paris 1997, 487-509.
- Catling, H.W. – J.F. Cherry – R.E. Jones – J.T. Killen, «The Linear B inscribed stirrup jars and West Crete», *BSA* 75 (1980): 49-113.
- Chaniotis, A., «Vier kretische Staatsverträge. Verträge zwischen Aptera und Kydonia, einer ostkretischen Stadt und Melos, Olus und Lyttos, Chersonesos und Rhodos», *Chiron* 21 (1991): 241-264.
- Godart, L. – Y. Tzedakis, *Témoignages archeologiques et épigraphiques en Crète occidentale du Néolithique au Minoen Récent IIIB*, Rome 1992.
- Guarducci, M., *Inscriptiones Creticae*, II, Roma 1939, 104-127.
- Guest-Papamanoli, A. – A. Lambraki, «Les grottes de Lera et de l'Arkoudia en Crète occidentale aux époques préhistoriques et historiques», *ΑΔ* 31 (1976), Μελέτες: 178-243.
- Hallager, B.P. – P.J.P. McGeorge, *Late Minoan III Burials at Khania. The Tombs, Finds and Deceased in Odos Palama*, (SIMA XCIII), Göteborg 1992.
- Hallager, E., *The Master Impression*, (SIMA LXIX), Göteborg 1985.
- _____, «The Greek-Swedish Excavations at Khania», *Πεπραγμένα του Ε' Διεθνούς Κρητολογικού Συνεδρίου (Άγιος Νικόλαος 1981)*, Α, Ηράκλειο 1985, 139-154.
- Hallager, E. – M. Vlasakis – B.P. Hallager, «New Linear B tablets from Khania», *Kadmos* XXXI 1 (1992): 61-87.
- Θεοφανείδης, Β., «Ψηφιδωτόν εν Χανίοις», *ΑΕ* 1945-47: 37-46.
- _____, «Αρχαιολογικά έρευναι και ευρήματα ανά την Δυτ. Κρήτην 1938-39», *ΑΕ* 1948-49, Χρονικά: 11-24.
- Kanta, A., *The Late Minoan III Period in Crete. A Survey of Sites, Pottery and their Distribution*, (SIMA LVIII), Göteborg 1980.

- Karantzali, E., «Une tombe du minoen récent III B a La Canée», *BCH* 110 (1986), I: 53-87.
- Μαρκουλάκη, Στ., «Στήλη Τυλίφου (Μ. Χανίων Ε 191)», *Πεπραγμένα του Η' Διεθνούς Κρητολογικού Συνεδρίου (Ηράκλειο 1996)*, Α2, Ηράκλειο 2000, 239-257.
- , «Ψηφιδωτά οικίας Διονύσου στο Μουσείο Χανίων», *Πεπραγμένα του ΣΤ' Διεθνούς Κρητολογικού Συνεδρίου (Χανιά 1986)*, Α1, Χανιά 1990, 449-463.
- Μαρκουλάκη, Στ. – Β. Νινιού-Κινδελή, «Ελληνιστικός λαξευτός τάφος Χανίων. Ανασκαφή οικοπέδου Μαθιουλάκη», *ΑΔ* 37 (1982), Μελέτες: 7-117.
- Markoulaki, St. – J.-Y. Emperer – A. Marangou, «Centres de fabrication d'amphores de Crète occidentale», *BCH* 113 (1989): 554-566.
- Matz, F., *Forschungen auf Kreta [1942]*, Berlin 1951.
- Μαυριγιαννάκη, Κ., «Το πρόβλημα της σπανιότητας ταφικών μινωικών λαρνάκων εις τον νομόν Χανίων», *Πεπραγμένα του Γ' Διεθνούς Κρητολογικού Συνεδρίου (Ρέθυμνον 1971)*, Α, Αθήναι 1973, 191-194.
- Μικρογιαννάκης, Εμμ., *Η Κρήτη κατά τους ελληνιστικούς χρόνους*, Αθήνα 1967.
- Moody, J.A., *The Environmental and Cultural Prehistory of the Khandia Region of West Crete: Neolithic through Late Minoan III*, Ph.D. Dissertation, University of Minnesota, Minneapolis, June 1987.
- Pallson-Hallager, B., «LM II and Khandia», *Πεπραγμένα του ΣΤ' Διεθνούς Κρητολογικού Συνεδρίου (Χανιά 1986)*, Α2, Χανιά 1990, 77-83.
- Παναγιωτάκης, Ν.Μ. (επιμ.), *ΚΡΗΤΗ: Ιστορία και Πολιτισμός*, Ηράκλειο 1987.
- Παπαποστόλου, Ι.Α., *Τα Σφραγίσματα των Χανίων*, Αθήνα 1977.
- Παπαποστόλου, Ι.Α. – L. Godart – J.P. Olivier, *Γραμμική Α στο μινωικό αρχείο των Χανίων, (Incunabula Graeca LXVII)*, Roma 1976.
- Pashley, R., *Ταξίδια στην Κρήτη, London 1837* (μτφρ. Δ. Γόντικα), Α-Β, Ηράκλειο 1991.
- Pendlebury, J.D.S., *The Archaeology of Crete, An introduction*, London 1939.
- Petropoulou, A., *Beiträge zur Wirtschafts-und Gesellschafts-Geschichte Kretas in hellenistischer Zeit*, Frankfurt 1985.
- Πλατάκης, Ε., «Οι σεισμοί της Κρήτης από των αρχαιοτάτων μέχρι των καθ' ημάς χρόνων», *ΚρητΧρον* 4 (1950): 463-526.

- Πλάτων, Ν., «Χανιά – Αλχανία», *ΕΕΚΣ Γ'* (1940): 228-234.
- Πωλογιώργη, Μ., «Λατρευτική σπηλιά των ιστορικών χρόνων στα Χανιά», *Πεπραγμένα του Ε' Διεθνούς Κρητολογικού Συνεδρίου (Άγιος Νικόλαος 1981)*, Α, Ηράκλειο 1985, 301-321.
- _____, «Από το κλασικό και ελληνιστικό νεκροταφείο της Κυδωνίας», *ΑΔ* 40 (1985), Μελέτες: 162-177.
- Rethemiotakis, G. – K.S. Christakis, «Cultural interaction between Knossos and Pediada: the evidence from the Middle Minoan IB pottery», στο Cadogan G. – E. Hatzaki – A. Vasilakis (επιμ.), *Knossos: Palace, City, State. (Proceedings of the Conference in Herakleion organized by the British School at Athens and the 23rd Ephoreia of Prehistoric and Classical Antiquities of Herakleion in November 2000, for the Centenary of Sir Arthur Evans's Excavations at Knossos)*, (BSA Studies 12), London 2004, 169-175.
- Sanders, I.F., *Roman Crete, An Archaeological Survey and Gazetteer of Late Hellenistic, Roman and Early Byzantine Crete*, Warminster 1982.
- Savignoni, L. – G. De Sanctis, «Espolrazioni archeologiche delle provincie occidentali di Creta», *MonAnt* XI (1901): cols. 286-550.
- Sporn, K., *Heiligtümer und Kulte Kretas in klassischer und hellenistischer Zeit*, Heidelberg 2002.
- Spratt, Th.A.B., *Travels and Researches in Crete*, London 1865.
- Stefanakis, Em., *Studies in the Coinages of Crete with particular reference to Kydonia* (διδακτ. διατριβή), University of London, 1997.
- Stefanakis, M., «Kydon the oikist or Zeus Cretagenes Kynotraphes?», *Ευλιμένη* 1 (2000): 79-90.
- Svoronos, J.-N., *Numismatique de la Crète ancienne*, Paris 1890.
- Thommerat, Y. – J.J. Labborel – L.F. Montaggioni – P.A. Pirazzoli, «Late Holocene shoreline changes and seismotectonic displacements in Western Crete», *Zeitschrift für Geomorphologie, Suppl.* 40 (1981): 127-149.
- Treuil, R., «Les sites néolithiques de Crète occidentale», *BCH* 94 (1970): 5-25.
- Τζανακάκη, Κ., «Εισαγωγές αττικών ερυθρόμορφων αγγείων στην Κρήτη», *Πεπραγμένα του Θ' Διεθνούς Κρητολογικού Συνεδρίου (Άγιος Νικόλαος 2001)*, Α5, Ηράκλειο 2006, 81-94.

- Τζεδάκις, Ι., «Ο μινωικός πολιτισμός στη δυτική Κρήτη», *Πεπραγμένα του Β' Διεθνούς Κρητολογικού Συνεδρίου (Χανιά 1966)*, Α, Αθήναι 1968, 268-272.
- _____, «Ανασκαφή ΥΜ ΙΙΑ-Β νεκροταφείου εις την περιοχήν Καλαμίου Χανίων», *ΑΑΑ* ΙΙ (1969): 365-369.
- Tzedakis, Y., «Minoan globular flasks», *BSA* 66 (1971): 363-368.
- _____, «L' atelier de céramique postpalatiale à Kydonia», *BCH* 93 (1969), I: 396-418.
- Van Effenterre, H., *La Crète et le monde grec de Platon à Polybe*, Paris 1948.
- Van Effenterre, H. – I. Papaoikonomou – A.-M. Liesenfelt, «Base inscrite de Kydonia», *BCH* 107 (1983), I: 405-419.
- Willets, R.F., *Ancient Crete, A Social History*, London 1965.
- Ψυλλάκης, Β., *Περί των παρ' Ομήρω πέντε της νήσου Κρήτης λαών*, Λειψία 1865.

